Перерегистр 19

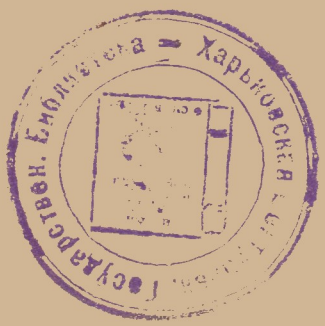

LES ÉCOLES POPULAIRES EN UKRAÏNE

PAR M. DRAGOMANOW

НАРОДНІ ШКОЛИ

НА

УКРАЇНІ

СЕРЕД ЖИТЬТЬА І ПИСЬМЕНСТВА В РОССІЇ

М. ДРАГОМАНОВА

З ВИДАННЬТЬА

„ГРОМАДА“

1087616

ХАРЬКОВСКАЯ
ОБЩЕСТВЕННАЯ БИБЛІОТЕКА
16 ФЕВ 1925
№ 132159

Prix : 3 Francs

GENÈVE — BALE — LYON

H. GEORG, LIBRAIRE-ÉDITEUR

1877

/39349.

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО.

Випускаючи в світ окремнюу книжечкоу одну з статей нашого виданьньа „Громада,“ ми мусимо сказати кілька слов про це виданьньа.

„Громада“ (Община, La Commune, Die Gemeinde) назначена на те, шчоб списувати життьа Украіни Малоруськоі з руськими земльами в Австріі*) теперішнье і минувше, особливо чорноробочого народу украінського, мужиків; далі, шчоб так же само говорити і про другі славіанські народи, наших сусідів, наіріднішчих нам породоіу, подібних з нами долеіу і таких, з котрими нам придетьсьа вкупі здобувати нашу земльу і вольу; —також шчоб передавати украінським громадам нові здобутки всесвітньоі науки і праці громадськоі, котра іде до того, шчоб до кіньця увільнити розум льудськіі од усьакого пута і шчоб льуди не ділились на чорноробочих і білоруких, та шчоб кожна льудина, кожда громада, кожниі крај, кожна льудська порода, маіучи безпосредно в своіх руках всьу своіу земльу і фабрики, сами собі вправльались по своіі волі, користуіучись всім тим, шчо вони випрацьували і міньаіучись з такими ж вольними робочими льудьми і громадами на всьому світі.

Трудности всьакого виданьньа закордонного, а особливо украінського, которих не бачивши іх на ділі, важко собі і придумати, задержали виход першоі книжки „Громади.“ Тепер однако печатаньньа іі кінчаетьсьа. Поки шчо ми випустили окремними книгами повість „Лихі льуде“ і цьу статтьу „Про школи на Украіні,“ з которих читателі мо-

*) Галиччиноіу, Буковиноіу і Угорсокоіу Русьсьу.

жуть бачити дух нашого виданьнья. Нам кажуть де-хто і инколи, шчо ми вибрали невигодниј час дльа того, шчоб појавити в світ наше виданьнья, — бо тепер всі читајушчі људе в Россіјі і в западніј славјаншчині цілком вперли очі в діла віјни в землі Болгарськіј і Сербськіј і не бачать нічого другого.

Може, ј так! У нас у самих заміра серце при кожніј звістці з тих краіјв, де наші батьки бились вкупі з болгарами і сербами проти турків тоді, коли шче ј не чуть було по світу про тепершніх казеннних „освободителів“ славјанских. Ми наперед бачили і ждали в останні роки перед Герцеговинським повстаньньам, шчо діло скоро там дијдетьсьа до крају. Ми будили спомин про ті часи, коли наші батьки, вільні козаки украјінські бились з неволеју турецькоју. При першіј чутці про Герцеговиньське повстаньнья в 1875 р. ми стали кликати земльаків наших до помочі повстанцьам, — а украјінські гроші і људе, хоч не в великому числі, та за те з перших, пішли помагати братам сербам, коли шче можна було сподіватись, шчо повстаньнья јіх буде ділом народнім, незописованим дбајушчими тілько про своју користь урьадами держав малих і великих. Тепер, коли царство Руське, попустивши, шчоб турки перебили смілівішчих људеј з сербів і болгар і навіть віјсько сербського киљазьа і добровольців з Россіјі, виступило проти Турецького, хоч дуже пізно, і не пускајучи самих сербів „о собі совітувати,“ оддајучи јунаків чорногорців на убіј силам турецьким, — ми все таки бажајемо, шчоб царство Руське побило царство Турецьке, хоч думајемо, шчо з таким начальством, јаке панује в Россіјі, це буде діло дуже і дуже не легке. Ми добре знајемо, шчо таке царство Руське, а все ж таки бажајемо, шчоб воно взьало верх в теперішніј віјні, вже через те, шчо того бажајуть самі поневолені брати наші, і шчо все ж таки сподівајемось вкупі з ними, шчо дољa јіх хоч трохи та поліпшитьсьа, јак хто б і чим небудь та збив з них тьажкі турецькі кајдани.

Однако все таки, прислухујучись јак брьазчить залізо на Дунају, ми не можемо забути того, шчо робитьса в нашіј ріднііј Украјіні, — і мало того, ми думајемо, шчо тепер, коли так багато розмовљајетьсьа про славјан, про јіх невольу і увільненьнья, — треба б људім частішче огљадатись на ту Украјіну. Ми, украјінці, були першим славјаньським народом, которіј обернувсь з надијеју до

„царьа Восточного, Православного". То було в 1654 р. в тої час, јак почали ми ламати на неволі нашій збудоване панське королевство Польське, — так само јак ламльуть тепер серби і болгаре башібузуцьке царство Турецьке, і јак прије час другим славјанам ламати ту саму німецько-угорську, пансько-купецьку силу, з котороју тепер вмовљајетьсьа наше мов би то славјанське начальство, передајучи јој на однім кінці братів сербів, а на дргім давльучи в купі з неју братів-польаків на правдиво польскій землі.

Ми шукали в царства Московського помочі проти панства і іезујітства польського, обіцьајучи јому в замін захіст і поміч од розбишак татарських і турецьких, шчо грабували і нас, і москалів. І јаку ж ми најшли поміч, шчо з нами зроблено було тими, хто в себе поступував з своїми підданними так само, јак польські пани і іезујіти поступали з нами, і мајже так само јак баші турецькі поступали з поневоленими јім братами нашими?

Вже через два роки післьа того, јак вільна Украјіна пристала „в соју з і протекцију до монархи московського„ бојаре царські в Вільні вигнали з посольського шатра посланців вільноі ради козацькоі, которі прииіхали просити, шчоб не кінчали вијни, поки весь руськиј народ, шчо під Польшчоју наш і білоруськиј, не буде вибитиј з неволі, — вигнали, јак „недостојних о собі совітувати" там де зібрались судити дольу јіх діпломати царські, королевські та цісарські! Те саме діло, — шчо силами двох вільних народів, нас і москалів, можна було зробити за кілька років, затьаглось в руках самодержців і бојар московських, на півтораста років, або ліпше сказати не зкінчилосьа і досі. Півтораста років нас ділили між Мовковським, Польським Турецьким царством, та Цісаршчиноју, мучили душу нашу несправжденими надіјами, кілька разів повертали назад в ту невольу, з которої ми було вибились, помагали пјавкам, шчо виплодились и нас на нашій землі, боронили чужих пјавок, роздавали земльу нашу своїм слугам, — і в кінці отньали у нашого народа і земльу, і вольу.

І тепер ми, післьа більш ніж двохсотлітньоі муки опинились поділені між двома державами, під шістьма чужими панствами (московським і польським в Россіи, німецьким і молдавським в Буковині, польським і жидівсь-

ким в Галиччині, угорським і жидівським в закарпатській Русі) з обезземеленним народом, которий тільки мов кріз сон памята своју колишняу вольність. В кінці всього царська вольа не задумалась наступити ногоју на слово украјінське, забороняючи майже всьаку книгу украјінську, јак раз тоді јак украјінці несли своји голови в Сербију, јак раз тоді, јак славјанство кликало царьа Руського стати в чолі вијська, шчо мусить принести вольу западним славјанам.

Ось через шчо, думајемо ми, шчо всьакому славјанинові користно буде огльанутись на дольу нашоји Украјіни, в цеј час, коли слідом за старојуПольшчеју ламлетьсьа Турција і ближитьсьа черга Австро-Угоршчини. Вже з сербами зроблено багато такого ж самого, јак було з нами. Тепер наступила черга болгар. Дијдетьсьа ј до хорватів, словінців, і чехів, котрі можуть і не счутись, јак будуть передані „бранденбурцеві,“ — коли доти працеју всіх славјанських народів, починајучи од самих москалів, не будуть заложені хоч початки волі в Россіји, і всі славјане не зрозумијуть, шчо тільки вільниј брат може помогти здобути правдиву вольу другим.

Поки шчо, сподівајемось, шчо і наше оповіданьнья про школи на Украјіні покаже, до чого „доборолась Украјіна,“ шчо підньалась було сама за своју вольу і земльу, а потім зложилась на сусіднье царство. Хај же знајуть це не тільки наші земльки, але ј другі брати наші славјане, шчо тепер покладајуть стільки надіјі на казепну Россіју. Вони зрозумијуть, через шчо батькам нашим пријшлось зложити приказку: „з Москвоју (царством московським) дружи, а камінь за пазухоју держи.“ Та не лучшого заслужила та Москва і од самого народуВеликоји Русі. Вжо в 1641 р. на земському соборі, шчо мусив дати раду, чи воjуватись з турками за Азов, шчо захопили козаки доньські і наші і оддавали цареві московському, сказано було послами городів полуденних, шчо вони раді воjувати турка, тільки шчо „розорены мы пуще Турскихъ и Крымскихъ бусурмановъ Московскою волокитою, отъ неправдъ и отъ неправедныхъ судовъ.“ А великоруськіј мужик і доси каже: „в Криму татарье, а в Масквье бајарье,“ — „в льесу сучкі, а в Масквье крьучкі!“

Прочитајте ж, јак та московська та петербурська „волокіта, бојаре та крьучки“ орудујуть з народньоју школоју

на Украјіні і — јак помогли јім забити зріст здоровојі школи украјіньськојі попи православні і пани польські. Хај і це буде наукоју тим з славјан, котрі думајуть добути собі вольу, не розірвавши з попівством, ультрамонтанством, — чи то римським, чи то византіјським, і тим з польаків, котрі б думали увільнити народ польськіј і побрататись з украјінцьами, не зрікшись до кіньцьа думки про стару Польшчу в грьаницьах 1772 р. і спілки з польським панством на непольських земльах. Великорусам же наше оповіданьньа, думајемо ми, прибавить шче кілька нових примірів на те, јак нас, украјінців, давльать именно в ті часи і тими самими руками, шчо давльать вільну думку і працьу і јіхньу. Ми були б шчасливі, коли б це навело јіх на думку, шчо ј јім не слід гльадіти спокіјно і мовчати, коли нас давить начальство котре говорить, шчо воно виступа, опірајучись на силу великоруського племені.

НАРОДНІ ШКОЛИ

Швець, кажуть, завше без чобіт! Так случилось і з нами на цей раз. Для українського народольубця школа — мабудь, найважнішче діло, — а однако нам найменше прибуло з Украіни звісток про школу. Сталось це, може, через те, шчо наші дописувателі думають, шчо нічого нового не скажуть нам про те діло, до которого, вони знають, ми пільно придивльувались, поки були дома. Та і шчо можна гіршого сказати про школу в нас, може думають вони,—як те, шчо всякій зна: шчо школи в нас або нема, або вона чужа?

Воно так. Але нічого опиньатись на тому, — треба товкти в одно місце з усіх боків, коли хочеш розбити те, шчо тебе гнітить. Треба розібрати до нитки таке велике горе народнье, як брак доброї і своєї школи, треба вияснити його силоју дрібних случаїв, — шчоб і всякому стало видно, шчо так далі жити не можна. Ми сподіваємось, шчо на далі нам пришльють більше звісток про школу „на нашій Украіні, на нашій не своїй землі“. А поки шчо, наш товарищч, которий порьадкуje дописі з Украіні зважив, шчо перед дописьами треба росказати по нашій статьті в „Правді“ 1876, ч. 12—16. „Антракт з історіїи украінофільства (1864—1872 р.)“ про те, як дій-

шло до того, шчо у нас не дали заложити своєї школи. Перегльдаючи ту роботу нашого товаришча, без которої нам піколи б і не виравитись з дописьами, ми запримітили, шчо статьтьа наша в „Правді" далеко не повна, — шчо в памяті нашій шче јесть багато спомінів про школьні діла на Украјіні за остатні два десьатки років, особливо з часу раніщчого і пізнішчого ніж той „антракт". Ми думаємо, шчо буде не лишнім росказати те все, хоть на бігу, поки ми будемо мати час і всі потрібні джерела, шчоб докладно, повно, зо всіми іменами і ціфрами росказати те, шчо ми бачили і чули за ті часи, јак стојали близче, ніж тепер, до школьного діла на Украјіні.

Тепер, на чужині у нас бракуе багато справок, јаких в Россіјі здобути було б не трудно. Через те, може, де в чому далі ми ј помилимось,— але запевньајемо читателья, шчо помилились не тільки без злоји волі, а і в самих дрібјазках. Ми кличемо друга і ворога, хај поправить те, в чим ми помилились в тих *звістках* з *Женеви на Украјіну про украјінську школу*, которі починајутьсьа далі:

Може хто, прочитавши те, шчо росказувалось вишче про горе народнье, скаже, — шчо багато з нього виходить просто з того, шчо народ не вчениј, або јак він сам каже *темниј*. І це буде правда. Де в чому зменшити своје горе народ міг би і тепер, јак би був хоч просто письменниј, не кажемо вже, добре освічениј наукоју.— О, коли б він був добре освічениј наукоју! Тоді б двох днів не подержались усі порьадки, шчо тепер доводьять народ до стану робочого скоту на панів, купців, царів! Не

можна собі ї пригадати, шчоб могли бути нові порьадки, то б то такі, шчоб кожен робив тільки на себе, робльачи дльа всіх рівних собі братів, без того, шчоб увесь народ не був освічениї наукоју про природу, котороју живе він, і про льудські громади, в котрих живе він. Навіть до јасного розуму про те, на чому держитьсьа льудське горе в теперешніх порьадках, дійшли не дикі льуде, в которих іноді ї задержалось шче споконноји рівности і братерства, а в Англіји, Франціји, Германіји, — се-б-то там, де јесть наука, хоч шче не дльа всіх рівна.

Про таку науку, та шче рівну дльа всіх, в Россіји шкода ї говорити! Тут нема ї самого малого письменства дльа народу і ніхто з тих, хто маје силу в Россіји, не тільки пильно досі про нього не думав, — а шче всьаким способом старавсь зупинити діло всьакоји науки і освіти, а особливо серед мужиків, хоть Россіја по числу льудеј в кожному стані јесть мужицька земльа*). Доволі буде вказати на те, шчо торік з усього росходу по царству в 559.361.193 руб. на мужичі школи пішло усього 3.980.089 руб., тоді јак на паньскі школи та попівські по всім міністерствам пішло більш *тридцьати двох мильјонів рублів*. Јесть школи паньські, в которих казна тратить більш, јак по 1000 рублів в рік на кожного панича, а в середньому шчоті кожниј панич в школі коштује в рік 867 р. а на кожну мужичу дитину в школі казна даје тільки 4 копіјки в рік.

---

*) По книзі Јансона — *Сравнительн. Статистика Россіи* (Спб. 1877. стр. 54) в Россіји приходитьсьа на 1000 чоловік: дворьан — 16, попівства — 10, почотних граждан — 0,6. купців — 7,7. *мішчан і цеховик* — 70. 7. *казенних крестьан* — 379,9. *неказенних крестьан* 432,4. *воіщтва* (теж најбільш мужиків) — 66,3. *(всього мужицтва значить* **939 3***)*, чужинців — 1.4, других станів — 15.

Јесть же шче ј тепер недогадливі льуде, котрі туманьать себе ј других, толкуючи про те, шчо Россія найдемократичнішча земльа! Воно так і јесть,— коли погльанути на число мужиків в Россіјі. Але зовсім іначе скажеш, јак погльанеш на те, јак держать в Россіјі мужика, шчо робльать в Россіјі дльа того мужика! Тоді ј видде, шчо Россія сама паньська земльа в Европі і шчо усе, шчо стоїть в ній над мужиком, хітьтьу, чи нехітьтьу робить так, шчоб найбільше зідрати з мужика, найменш оддати јому, найбільш поставити перепонів, шчоб мужик не одумавсь і не зрозумів, шчо з ним робльать і јак јому вибитись з того. Та жмінька панів та чиновників, шчо стоїть в Россіјі над мужиком, немов чује, шчо трошки тільки народ передише та огльанетьсьа навкруги себе, — то јіјі не буде, јак ранішнього туману перед сонцем.

Мабуть, через те усьа історіја школ в Россіјі за остатні сто років јесть ні шчо інше, јак бійка урьаду з наукоју і освітоју, та видумки јак би не дати льудьам вчитись, особливо мужикові,— не дати вчитись навіть просто азбуки! Ми не будем тут перебірати цьу історіју, — а тільки нагадајемо саме найважливішче з того, шчо робилось в усім царстві руськім, — і зупинимось на наших украјінських земльах. Читач сам побаче, чи треба далеко заноситись думкоју, шчоб осудити верховодців в царстві руськім інакше, јак або „больних балованих дьетьеј,“ јак каже поет, — або јак зграју злодіјів, котрі дурьать не тільки народ, а ј свого царьа, котрім нема нічого свьатого ј дорогого на світі, окрім кешені та карјери.

Шчо за крепацства не можна було ј думати об освіті мужика, про це нічого ј говорити. За часів ц. Миколаја урьад не раз видавав укази проти того,

шчо навіть мішчане і казенні крестьане де-які „получајут неприлічноје їх званію образованіје.“ Про потребу освіти дльа мужика заговорили в Россіїі в голос тільки тоді, јак почали говорити про крестьанську вольу. І чудне діло! Про це заговорили більше супротивники волі, ніж прихильники: „дајте мужикові попереду освіту, — тоді тільки можете без опаски дати јому вольу!“ — кричали пани в 1857-60 рр. Звісно, шчо цим криком думалось тільки оддалити вольу на часи Мафусајілови, — і јак це не вдалось, то пани про освіту і забули, або вернулись до старого мудрого паньського слова: „хто ж буде за плугом ходити, јак усі мужики за книжки сьадуть!“

Царь же Александр, котрий јакось вже дуже мудро хотів робити своїі славутні переміни руками старих слуг батька свого і не мов нарошне писав в кожному універсалі про своїі „переміни“ — „согласно мислі родітельа мојего,“ мов забув про освіту народу і держав в міністрах такі допотопні чудишча, јак Норов, або таких плохих льудеј јак Ковалевськіј. Перше важливе діло дльа мужичоїі освіти, јаке зробилось при новому цареві, — пішло з низу, а не з тори, — з молодежі, та шче з провінціїі, а не в столиці! То були недільні школи (з котрих перша зјавилась в Сент. 1859 р. у Кіјеві, на Подолі) Скоро по всіј Россіїі пішла чутка, а далі мода, — а більш все таки шчира працьа в народніх недільних школах. Молодіж, а далі старі, голодранці, а часом і дами в шовку сіли з хлопцьами і дівчатами за азбуку і дошку! З цього діла могло вијти шчось зовсім серьјозне, — і однако урьад, вишчі пани-чиновники та попи, з самого початку зробили усе, шчоб пошкодити недільним школам, — попереду затрудньали јіх, по-

тім врізали круг науки, шчоб був не вишче приходських школ, а далі, причепившись до двох петербургских школ, в котрих буцім то давали ученикам читати прокламацію *Молодая Россія* (хоть з офіціального допросу хлопців — напечатанного потаці урядом — не можна доневне вивести, чи в школі давали читати просто розкази з руської історіі з журнала „Народное Чтеніе,“ а чи в поліціі хлопців лькакали і вчили казати, шчо в школі давали отакі листки, як *Молодая Россія)* — причепившись ік цьому случаю, та ік пожарам в Петербурзі в 1862 р. нальякали царьа і підвели його „временно“ закрити недільні школи. Временно! Нема їх і доси, — як нема тих жіночих університетів, котрі обіцьцьав завести урьад петербургській, розганьаючи в 1873 р. дівчат, шчо вчились в Цьуриху. Як тоді, так і тепер, то була брехньа, шчоб одвести в гарьачий час очі од цілком недостойного, в наші часи, вчинку!

Недільні школи заставили говорити про мужичу освіту. Закрили ті школи, — і все таки треба було показати, шчо діло те не кинуто, а тільки його хотьать зробити ширше, міцнішче, ліпше. Пани, чиновники, архиреї рішили, шчо недільні школи були видумкоју бунтовшчиків і безбожників, — значить, треба передати діло освіти в руки тих, хто ліпша *піднора трону*, — в руки *попів*. Під полубезглуздим богомольним *Путьатоју* виготовивсьа було закон про школи, по котрому вони цілком передавались до рук *попам!* Тільки в Россіі, окрім петербурських *сен-жерменців* (усе рівно тих, шчо лорда *Редстока* слухаюуть, і тих, шчо кньазьа *Мешчерського* читаюуть та на *Ів. Аксакова* мольтьсьа) усі знаюуть, шчо таке наші *попи*. Наші попи не будуть навіть, як католицькі, учити народ

на свій лад, — вони просто поберуть лишній раз з мужика гроші, — а школ нійаких не заведуть, не тільки *безбожних*, а і православнішчих. Ті, хто думав і дума оддати школи в Россії в руки попів, ті або просто передражньоють парижських легитимистів і німецьких феодалів, або прислугоються до присвятности *царщиної*, або ж, як *пани — вороги мужика*, навмисне дають школу попові, або дають попові силу верховодити школоју і шкодити јій, — шчоб на ділі не було в мужика школи, шчоб він зовсім нічому не вчився.

Міністр Путьата був з шчире-богомільних, шире-недогадливих, — і через те не вдержався. На јого місце був назначен *Головін*, хотівшиј бути россійським Дьурьујі,шчоб і вівці цілі, і вовки ситі. Головину дістався спадок — путьатинськиј пројект, написанниј особим комітетом. Тој пројект піддержували слова *Блудова* (колись декабрист, потім автор судебноји записки про декабристів, потім буцім то друг крестьан), буцім то сказані јім перед смертьу дльа царьа: шчо він передаје јому, јак останньу раду, — передати школи *попам*. Зараз післьа похорон Блудова зібравсь государственниј совіт, шчоб підписати закон Путьатин. Головин викрутивсь тим, шчо сказав, шчо в такиј день всі так стрівожені, шчо не можуть розібрати докладно такого важного діла. А через кілька часу приніс другиј закон, по котрому народні школи зостались у міністерстві народн. освіти, а за те над ними поставлено повітові і губерські учнлишчні совіти, з депутатами од попів, а в губернському совіті предсідательями будуть архијереји. Діло це мало хто зна, а хто зна, то вважајуть штуку, котру підвів Головин, за мудрость 1-го номера. Тільки ж, шчо подумајеш об тім крају і урьаді, де такі ді-

ла, јак народні школи, держатьсьа на таких штуках!

Врешті з мудрошчів Головина нічого не вијшло. У кого б не зостались в руках школи, јіх було дуже мало, а шчє менше було в них путніх учителів, а на школи дльа учителів грошеј не давали. Так прођшло, мајже, ні в чому шчє 4 роки під Путьатоју і Головиним. На 1866 р. Головин випрохав був грошеј на більш десьатка школ учительських, *) — в тих губернијах, де було земство, а на западні губерніји гроші дали остатки од пені, шчо платили польські пани післьа повстаньња. Тут случившсьа каракозовськиј вистріл 4 Апр. 1866 року, з котрого паньська і попівська партіја добула великиј дохід. Міністром настановили мужиконенависника гр. *Д. Толстого*, обер-прокурора св. Синода.

Коли б все те, шчо росказано далі не показало читателеві, шчо теперешніј міністр нар. освіти в Россіји јесть јавној ворог освіти мужиків в усьакім разі, то може це покажуть два таких случаји: Звісно, шчо одно з перших діл гр. Толстого, јак він став міністром, було поновити зовсім лишніј більш університета, скасованиј перед тим «педагогическиј інстітут» в Петербурзі і одтьагти на свіј «історико-филологичниј інстітут» гроші, котрі б пішли на мужицьку освіту. (Тепер зроблено шчє новиј істор. фил. інст. у нас в Ніжені посеред двох університетів. Київськ. і Харьк). Раз гр. Толстој розхвастазсь перед графиндју Уваровоју, (жінкоју археолога), шчо ось мовльав, јак добре вчать в јого інституті і в тіј гімназіји, шчо коло нього. — Ось і добре, каже графиньа. — ја сама думају віддати Вам свого ученика. — Граф чогось здумав, шчо вона говорить про свого сина, — і просіјав. — *Ах, графиньа, ми всьо гатови*.... — Ось він тепер кінчить народиьу школу... У графа перекосило вид. — *Памілујте, графіньа, да ето не дльа мужіков*!..

Другиј случај шчє лішниј. По такому курьјозному случају, јакі бувајуть тільки в Россіји, за діло, шчоб завести наукові читаньња дльа

*) Цифри і т. и., хто хоче, знајде в Журн. Мин. Нар. Просв. 1867 р № 1 На біду, у нас тепер јого нема,

народу в Петербурзі (в т. зв. Сольаному Городку) взьавсь не міністр освіти, а обер-поліцмейстер Трепов. (Перші в Россіїі такі читаньньа, замітим при случаїу, були в Полтаві в 1860—61 р. і ті, хто читав їіх були розвезені в Архангельську і т. і. губерніїі, — хоть читали вони те, шчо напр. вийшло потім їак книжки «*О Землѣ и Небѣ*» і т. д.) Так шмо ж ви думаєте? Трепов сам дивувавсь, шчо найбільш упиравсь проти читаньнь гр. Толстоі, міністр нар. освіти.

— *Да вѣдь ето апъать народноје абразованіје!!* крикнув міністр народноїі освіти, їак почув замір цеї од Трепова.

Коли хто не повірить нам, шчо це так було, хаї спита графиньу Уварову і генерала Трепова.

Толстоі почав з того, шчо доложив цареві, шчо усе те, шчо пригадано було при Головину, в тім числі і учительські школи, —јесть *нігілізм!* Ні земство, ні світській урьад хаї за школи не берутьсьа, бо виїде тільки теж нігілізм, — а хаї даїуть тільки гроші *попам*, а вже попи позаводьать школи, а вчитимуть в них кандідати на попівські должности. Такі думки виложені були в Журн. Міністр. Народ. Прос. 1867, 1-3, і через „Москов. Вѣдом.“ роздзвонені по всіїі Россіїі. Почалась канцельарська воїна у міністерства з тими земствами, котрі стоїали на своєму: шчоб завести таки учительські школи і не дати верховодства в школах попам. Пішли охітнішче доноси попів на учителів, на земських депутатів в училишчних совітах, шчо, мовльав, безбожник, в середу скоромне їість, на царськиї молебен не ходить. Дуже важно, шчо по земствах скрізь мужицькі депутати стоїали проти попівських школ, — а звісно, шчо мужики у нас саме богомільні льуде. Тільки мужики добре бачили, шчо попівська школа — все рівно, шчо і нііакоїі, тільки нове здирство. В губернііах, де не було земства, там мужики писали приговори сільські і волосні про те, шчоб була в них школа світська, а не попівська, — так міністр звелів, шчоб шко-

лу світську заводити можна було тільки там, де згодитьсьа архијерej. Найбільш діло кінчалось тим, шчо j село покладало бути школі, і архијерej дльа виду згожувавсь, а міністерство забороньало, — мовльав, там вже jесть „церковно-приходська школа.“*) В архиві кіjевського куратора jесть десьатки таких діл про школи, на правім боці Дніпра. От тоді-то случилась чудасіja, котра здивувала всьу письменну Россіjу. А іменно ось jака: З рахунків государственного контрольа вијавилось, шчо кількa років під раьд *міністерство нар. просвіти вертало в скарб по 200.000 руб., одписанних jому на народні школи.* Нате вам, мовльав, назад, — у нас і так багато школ і грошеj!!! То були гроші, котрі положено було давати на школи в наших правобічних губернијах дльа одного вже „обрусенija краjу!“ Гр. Толстоj вијавивсь таким же спідручником польських магнатів і отзеjських баронів, jак і Потапов, Шувалов, Валуjев, на котрих з-під царьськоjі ж руки кричали „Москов. Вѣдом.“ і не догадливі славьjанофили московські, — тільки хитіршче jіх. Він, будучи феодалом православним вмів прислужитись магнатам, прислужуjучись православіjу, — і наньньав собі православіjем і классицизмом

---

*)Митрополит же кіjевськіj *Арсеніj* написав своjім попам, шчо jак jакиj доведе себе до того, шчо в jого селі заведетьсьа світська школа, то піп тоj стратить парахвіjу. А шчо попи робили з самим Митрополитом, показуjе одно діло, котре і тепер jесть в архиві Кіjевс. Уч. Округа. В проjізд Митрополита попи брали на показ jому учеників з світськоjі школи і митрополит благословльав jіх, давав хрестики, jевангеліjі, велів видавати похвальні листи, jак ученикам *церковно-приходськоjі школи.* Тоj же самиj піп, шчо підписував, jак бльуститель світськоjі школи, список учеників, писав: «по благословенію преосвященнаго Арсенія, Митрополита Кіевскаго и Галицкаго» листи тим ученикам, jак мов би то церковно-приходським! Учитель, одібравши такі обманні листи у двох учеників, прислав jіх в Округ, — а Округ промовчав! Добре навчаjуть наші богомольці і правителі дітеj в школах!- *Мошенничать!*

хвалителів в самих рьадах „патріотів“ московських.

Так пройшло шче кілька років. Тим часом пішла по всьому світові казка про те, шчо буцім-то у війні 1866 р. і 1870-71 рр. прусакам давали верх не рушниці, а школа, (хоть це пуста річь, — бо прусаки в 1866 р. побили саксонців, тьурингів, баденців, а в тих школ більше!) Знов заговорили про школу і в Россіі, — і побачили, шчо знов кілька років пройшло, майже, марно. Навіть „Москов. Вѣдомости“ признались, шчо в нас школ менше ніж у Турціі і шчо тому причина те, шчо в нас мало нарочитих учителів, вивчених в учительских школах (а хто винен тому?!) По троху міністерство гр. Толстого було примушено до того. шчо само назвало в 1866-1867 рр. нігілізмом: терпіти світські школи, заводити учительські семинаріі. Тільки тепер вдарились на нові штуки, шчоб знов перевести діло на *гич!* Почали пригадувати не те, јак би більш школ наробити, а јак би більш ньаньок над ними напекти, *інспекторів,* а потім *директорів.* Вийшло таке, шчо јак де, то на цих ньаньок більше грошеј покладалось, ніж на самі школи. Цим інспекторам і директорам давали верх над земством, над зіздами учителів, шчо заводили земства. Повиjавльались чудні діла: — јак напр. именно слуги міністерства освіти, куратори, ректори универстету, заступаjучі місце кураторів, (напр. в Одессі) інспектори, учителі гімназіј боролись протів освіти, зупиньаjучи канцільарськими крьучками зіізди учительські, подавали доноси на учительськіј зіізд і земство, котре јіх покликало (петербуржець Гарусов в Херс. Губ.*), бігали не тільки по учительських квар-

*) Земство јого покликало з Петербурга через «Русскоје Педагоич. Обшчество», шчоб він навчив повітових учителів новим способам науки, а він написав донос такиј, шчо шчось більш двох десьатків учителів мусили бути вигнані з служби. За тој донос јому міністерство вишче місце дало!

тирах, але і по хатах зовсім не служащих людей з становим приставом шукати „вредних“ книг, се-б-до українських учоних виданьнів, як *Остапъ Вересай*, за котре дано Петерб. Геогр. Обществом срібну медаль (інспектор з Кийіва в Балтському повіті Подольск. губ: дивись далі.)

Тим часом уряд і пани діждались „проповіді соціализму,“ з чого впять усі, хто ближче до трону, поспішались витьягти собі користь. Знов попівська партія задумала поновити путятинський проект, — однако, поки гр. Толстой збіравсь, як його зложити, цареві підсунули підписати бумагу об тім, шчо тепер *дворянство* мусить стати на сторожі трону і віри в школах; всякий дворянин став інспектором і шпіоном над школами. Гр. Толстому зосталось тільки виробити новий устав про директорів і інспекторів школьних, та приладнувати до нових жандармсько-дворянских порядків училишчні совіти, так шчоб в них і його міністерські жандарми були не слабше дворянських, і шчоб вкупі стояли проти земців серед котрих, все, таки дякуючи вибору, може проскочити хоть один чесний чоловік, прихильний до мужика і до мужицькоі освіти. Як держать себе чиновники міністерства та попи укупі з дворянами проти таких людей, — ми бачили на історіі черніговського училишчного совіту. Як би хто не думав про „проповідь вредних ідей,“ з поводу котороі взьали жандарми і прокурори кількох учителв, в Ніженьському повіті, а пригадайте собі, шчо училишчний совіт піднімаетьсьа судити і тих вольних людей, не служащих, котрі були попечительаіми школи, котрих і жандарми і прокурори не зачепили, та шче судити тоді, як навіть шче не виясилось і судом жандармсько-прокурорським, в

чім дійсно винні арештовані учителі; — це така „поліція опріч поліції," котра хоть на кого сум наведе.

От іменно діло школи народньої стояло і стоїть в Россії погано через те, шчо верхній урьад і міністерство, котре прьамо на те поставлено, не дбає про школи, або і збоку і ззаду ворогує проти освіти, особливо мужичої, — а шче через те, шчо кожній собаці вільно вкусити всьакого, хто хоч би з самими смирними замірами, а тільки справді шчиро, беретьсьа за діло народньої освіти. Колись смотритель училишч в „Ревізорі" Гоголя жалівсь: „не приведі, Господі, служить по ученоj часті; всьакій мьешајетсьа, всьакому хочетсьа показать, што он тоже умниј человьек." Тепер та біда не прошла, — а шче прибавилась нова: всьакому хочетсьа спасти трон, віру, *престол-отечество*, всьакому хочетьсьа стати свого роду Комісаровим!

Перш усього в Россії так звикли, шчо усьакиј чиновник робить дльа служби, аби-jак, а усердствује тільки, шчоб вислужитись, шчо jак тільки побачать, шчо чоловік шчиро і пильно працьује над ділом, та шче над таким ділом, jак освіта мужиків, з котроjі jому не тільки нема користи, а шче треба самому тратитись,—то зараз думають: „е! тут шчось не невне! І з чого б чоловікові вбиватись та тратитись!?" Ну,—і зараз починають зазирати. Колись в таких случаjах рішали просто: це польська інтрига, — тут субсідіja од Чарторіського, або-шчо. А тепер рішајуть: *звісно, шчо! інjтернаціоналка! хотьать основи перевернути!*

Колись київському генерал-губернаторові *Анненкову* був донос на одну школу в Волиньській губ., заведену председателем мирового зjізду Ушинським, шчо, мовльав, там сепаратизм украjінській проповідують. Анненкову цеj донос був на руку, — бо jому з польскими панами хотілось пі

крестьанське діло ліпше підкопатись. Обдивились школу, нічого не знајш ли. Сам Ушинськиј великорус. Пријіхав сам Анненков, — був в школі, питав учеників. На решті каже: *донос нье падтверділсьа, но Ваша школа слішком хараша, штоб в ньеј нье било задніх цьелеј.* Попечітель кијевс. учеб. Округа Вітте казав учительам Временноjі педагогичноjі школи, про котру буде розказано далі, — «на вас ја слишу нарьеканьніја, — всье гаворьат, што ви пресльедујете тајнија цьелі; — ја должен сознатьсьа, што год сльежу за Вами і нікакіх такіх цьелеј не віжу, а віжу только іскреньеје і безкористноје усьердіје к наукье і учебному дьелу, — *хотьа бить может іменно ето усьердіје і безкористіје і заставльа јет іскать у вас пастаронніх цьелеј.* *)

Так бачите, усьака шчирість в Россіjі в очах панів і чиновників јесть вже јакесь чудо, — а шчирість до мужика тим паче. Не диво, шчо *іменно цьа шчирість і јесть сама страшна проповідь бунту проти основ, на котрих стојіть казенна Россіја.* Тільки хто ж тому винен, окрім стовпів казенноjі Россіjі?

Про цьу „бунтовську проповідь по школах“ багато роблено і робитьсьа галасу, багато пригадујетьсьа пакостів школам в загалі, багато губитьсьа з за неjі льудеј. Треба нам зупинитись трохи на цьому ділі і поговорити про нього.

Про цьу бунтовську проповідь почали говорити у нас з часів недільни. школ. Ми, својеју особоју були між першими учитильами першоjі недільноjі школи в Россіjі, секретарем јіjі два з половиноју роки, і не кидали праці над мужичоју освітоју років 4 післьа того і можемо говорити про це діло, јак самовидець, і та шче ј такиј, котрому нема причини ні тајітись, ні перекручувати те, шчо ми бачили. Перші школи недільні завели в 1859 р. студенты универсттету, по більшіј части сама зелена молодіж, первокурсники. Тоді не було шче ні «Капиталу» Маркса, ні Коммуни па-

*) Добавимо шче один случај. Один молодиј профессор переходив з Московського университету в Петербургськиј. Москвичі було тим образились і хотіли зоставити јого. Случилось так, шчо тој професорі не схотів брати тих 300, чи шчо, рублів, јакі јому присудив дати совіт московськиј. Јак про це сказали в совіті, — то консерватор звісниј Леонтьјев скрикнув: «атказивајетсьа ат дьеньег! Ну, і прекрасно, шта он уходіт ат нас; ета челавьек апасниј»

рижської, ні інтернаціоналки. Правда тоді вже пройшла і в наших молодих головах та надія на те, шчо Россію поведе до счастьтьа царь, та надія, котра пробивалась в «Листі Искандера до Александра II» — шчо ми колись, бувши шче гимназистами в 1856-7 рр. переписували в свої книжечки і почувши, шчо јесть јакісь *ніколајевци*, котрі, ворогујуть проти добрих замірів царьа, гордо звали себе *александровцьами*. Нам вже було видно, шчо і новиј царь, з јого кадетською наукоју, з јого слугами јак Норов, котрого ми бачили, Панін, Муравјов-вішатиль, про котрих ми чули, — далеко не поведе Россії. Ми знали на памјать Герцена, Шевченка, — де-хто Прудона; ми читали з радістьу Костомарова, Шчапова, Павлова, шчо і в історії Россії показували, шчо були колись часи, коли тут сам народ, а не начальство, робив свою історију. Ми були по своєму республиканьці і соціалісти, — по тодішньому київському, хлопомане, хоть і не виступали так різко і прьамо проти урьаду, јак передова часть молодіжі теперешньоји, — а з другого боку менш було між нами і тих «товаришчів прокурора» і «секретарів банка» на першому шче курсі, јаких багато між молодіжьју тепер. Сама најгарьачішча наша думка була: чим небудь і јак најскоріше заплатити мужикові за те, шчо ми вигодувались і вивчились на јого кошт. Јак би начальство дісно і чесно пішло попереду нас в службі мужикові, — ми б пішли за начальствомъ, забувајучи на час наше республіканство. Начальство ж топталось на однім місці, — або тьагло назадъ, — ми пішли сами собі на своју службу. Начальство пішло проти нас, — ми стали јти проти начальства. Так пројшли часи 1859-62 рр. тоді, коли були школи недільні.

Ми завели ці школи, звісно, через те, шчо були молодіжь, республиканьці і хлопомане, — і дльа кого вже це одно було непевним, того тільки можна спитати: хто ж винен, шчо тільки зелена молодіжь, республиканьці та хлопомане підньались на таке діло, за котре мусили б узьатись старші і смиріщчі нас льуде, коли вони справді бажали добра народові? Одначе хоч ми були республиканьці і хлопомане, ми зразу, а хто і не разу, то скоро, побачили, шчо в школах, де сидьать діти по 10-13 років, ніјака проповідь політична не возможна, а особливо бунтовська проповідь. Нема на неји часу, та про неји ј забудеш, јак почнеш вчити азбуки, або шчоту, та шче дітеј. Тој, хто дума, шчо дітеј можна бунтувати в школі, показује, шчо він не був ніколи в школі і не розуміје, шчо је школа. Ми, хто зразу, а хто після двох-трьох проб, стали на тому іменно, шчоб залишити усьаку політичну пропаганду в школах недільних, а вчити дітеј грамоті, думати, розуміти природу, — бо розуміти природу може ј дитина, а політику тільки тој, хто спробује житьтье в громаді, се-б-то не раніше 16-17 літ. Ми стали на тому, шчо і така (мирна, чисто наукова) школа буде великоју революцијеју, — бунтом серед неписьменноји землі, в котрі усьаке дума тільки, јак би ускубнути мужика, і ніхто не дума помогти

йому, і именно через те старались вдержати цьу школу, поки мога. Коли начальство зменшило круг наук в недільних школах і показало, шчо воно ворогуje проти школ цих, — кілька товаришів радили закрити зараз недільні школи: «хаj, казали, робочі льуде побачуть, шчо студенти хотьать вчити jіх, а царь забороньа.» Більша часть нас не пристала до теjі ради, — а порішили держатись з найменшим, хоть би тільки з однijeю грамотоjу та шчотом jак найдовше. Та, бачите, недільні школи, замість того шчоб бути дiлом бунтовським, шче всмирьали молодіж нашу, именно через те, шчо були милі молодіжі тій. І од же ж ніхто з тодішнього начальства, окрім кијівського куратора, доктора Пирогова, — дьакуjучи котрому тільки j можна було завести школи ті в Кијіві, а потім вже не можна було не дати зробити jіх і инде, — ніхто з начальства окрім Пирогова, не зрозумів цього.*) Все инше начальство згодилось з сенатором Ждановим, котриj писав, шчо недільні школи були дiлом таjного товариства, котре заложилось в Харькові, і мало на цілі *ніспроверженіje сушчествуjушчаго порьадка вешчеj і істребленіje царствуjушчеj дінастіjі.* Сенатору Жданову і тим, дльа кого був він кочергоjу, прислугували арести в початку 1860 р. в Харькові і Кијіві кількох членів таjного політичного товариства. В всіj ьас про це перше в Россіjі за нового царьа *політичне дiло* писалось в «Колоколі». Нам тепер не час говорити про нього. Скажемо тільки, шчо початок школ недільних вијшов зовсім не од тих льудеj, котрі були арештовані і покарані, jак члени того товариртва, і з усього товариства тільки пjать чоловіка на jаку небудь сотньу студентів кијівських, вчивших в школах, були вчитильми в школах наших. Товариство те, jака б не була перша jого думка, основалось в Харькові в 1857 р.. а в 1860 р. вже розjіхалось і само забуло, шчо воно товариство. Ті кілька харьківців, шчо прijіхали в Кијів, там в 1859-60 рр. нічим не показували свого політичного дiла, jак тим, шчо читали і давали читати «Колокол» на сборах в недільу вранці. Цеj кружок «харьківців», в котрому було кілька розумних голов, мав своjу заслугу і серед молодіжі кијівськоjі, — але розмови на цих недільних зборах почали зовсім прijідатись і именно ці сбори перестали, jак

*) Багато з того, шчо ми розказуjемо, напечатано в записці Пирогова, в одповіді на записку сенатора Жданова, шчо робив секретне слідство про школи недільні після того, jак урьад закрив школи недільні по всіj Россіjі. Ці дві записки, та шче звод усіх фактів про школи недільні, зроблениj кн. Ширинским-Шихматовим, по заказу міністра, та шче записка jакогось *Неизвьестнаго*, шчо дуже розумно розбиваje поліцejську брехньу, напечатані були начальством секретно дльа себе, і заслугуjуть того, шчоб хто небуть тепер jіх здобув і видав в ширшиj світ вкупі з рошчотом, jаке зло зробив урьад, забороньаjучо недільні школи. Ми читали ті записки, та на лихо тепер не маjемо jіх під рукоjу.

завелись школи недільні. Як була завше, далеко не всі гарьачі завсігдателі розмовних зборів пристали до діла не легкого, яким були школи недільні. Щирійші з «харьковців» пристали до школ, хоч трошки посердились, чому їх заведено без їхньої ради, і без розмов на недільних зборах, — і на зборах по ділам школьним также гарьачились, як і другі про такі діла, як «звуковий метод», таблиці, шчоти і т. и, чисто школьні діла! Коли це несподівано і по случаю напали на слід полузабутого товариства в Харькові і потім арестовали в Киіві кількох харьківців, — і тільки харьківців. — (даказ про те, шчо те товариство перестало бути діісним!) Потім сенатор Жданов писав, шчо *харьківське товариство* хотіло якось-то вбити *у Петербурзі* царську семіу недільними школами *у Киіві!!*

І така дурницьа помогла заборонити недільні школи по всій Россіїі і, зупиннити діло, которе так багато обіцьало! Цьа заборона була справдешнім бунтом! Вона показала народові, шчо добра школа, в которій учать і не біють, — јесть справді бунт проти царьа, — і ми ј через десьаток років знали мішчан і робочих, которі тепер стали батьками, а колись вчились в нас в недільних школах хлопцьами, — і которі не инакше ј розуміјуть причину, од чого царь заборонив *школи студентські* бо не хотив, шчоб льудеј вчили і не били!

І воно инакше ј не може бути з ділом бунту в школах! Тому ж самому навча і те польуванье на „бунтовшчиків,“ на „преступну проповідь в школах народних“, которіу так пильно займуіетьсьа наше начальство в остатні чотири — пјать років! само начальство несе бунт і політіку серед дітеј, в школи, само воно притьага туди бунтовшчиків, само переверта шчирих учителів на бунтовшчків!

Ми далеко не супротивники ні проповіді про конечну переміну теперешніх порьадків, ні навіть бунтів. Ми думаємо навіть, шчо в нас більше говорьать про такі вчинкі, ніж діісно іх робльать думаємо в загалі, шчо ті, хто зветься в Россіїі ворогами теперішніх порьадків, говорить про пе—

реворот та про бунт, далеко смирнішчі льуде ніж про них думаюуть, більш страшні здалека, ніж на ділі*). По крайній мірі наших проповідників бунту народнього не було ніколи видно в ділі в тих місцьах, де сам народ бунтовавсь (напр. в Чигиринщчині, або в Воронежщчині 1875 р.). Але ми скажемо отверто, щчо дійсний бунт і начальна школа дві речі, одна од другої далекі, — і перемішати їіх до купи, як перемішуюуть їіх урьад і дейакі з його ворогів в Россії, можна тілько при наших порьадках і при тій темноті думок, яка в йому вироста.

Петербурські „спасителі порьадку“ чули, щчо по молодіжі руській пішло слово: „ідіть в народ!“ Бачили вони книжкі проти царьа і панства. Вони і порішили, хто щчиро, а хто дльа того, щчоб ліпше прислужитись перед царем та міцнішче забрати його в руки— порішили підньати крик, щчоб ратувати школу народньу і там ловити бунтовщчиків, — і наставили над школоју інспекторів піддратували проти неї сердитих щче з часів волі крепацькоіїі панів, підцькували попів, поробивши з них цілий легіон шпіонів.**) І дійсно, — зловили в кількох

*) Доволі буде вказати на те, щчо у нас в остатні роки було наарестовано до 2.000 чоловік, а звісно тільки два случаја, коли арестовані попробували одбиватись од жандармів і прокурорів і щчо у нас жандарм і прокурор їде польувати на «новь» з меншоју опаскоју, ніж на бекасів.

**) Попи здавна були шпіони,— а тепер вони у нас просто закликані урьадом шпіонити. З остатнього отчоту обер-прокурору св. Сѵноду бачимо, щчо калужськиј архиjерej звелів своїм попам, — щчоб вони «старались узнавать о появленіи у прихожанъ вреднаго и возмутительнаго содержанія книгъ и употребляли мѣры къ истребленію оныхъ и *внимательно наблюдали за преподаваніемъ въ сельскихъ школахъ* и за нравственными свойствами учителей; о наблюденіяхъ же своихъ сообщали благочиннымъ для дальнѣйшаго распоряженія.» Обер-прокурор, перепечатавши ці слова в свій отчот, усе рівно, щчо звелів теж робити всім попам по імперіїі. Так то «царство не отъ

з учителів Хитру Механику і т. д. дознались, шчо хтось з них говорив з крестьанами і, певно, не в школі, про гајдамак і Пугачова, довідались, шчо де в кого переночували „народники“, або переховавсь (або переховалась) тікајучиј од жандармів проповідатель бунту. „Ось вам!“ Кричать спасителі, радіучи і скригочучи зубами „зловили, вирвем!“ Шчо зловили? Шчо вирвите? — Зловили те, шчо посіјали сами! Вирвете школу, котора вам давно очи вијіда!

„Спасителі порьадку,“ почасти од того, шчо вони нічого не бачили з роду, окрім петербургских канцільаріј і салонів, почасти по природніј дурості, не розумијуть имено того, шчо проповідь бунту і школа не можуть бути в купі, — хоть добра школа і приводить до того, шчо такі порьадкі, јакі вони хотьать вдержати в Россіјі пропадуть ранішче, чи пізнішче. Нехај хто, бачучи народнье горе, піде в учителі сельські, або, коли маје гроші, заведе сам школу, шчоб запомогти народові і роскрити јому очі на причину јого горьа. Нехај він буде бунтовшчик, навіть такиј,

---

міра сего» цілком записано в полицејських! Чудно тільки, шчо навіть «*Вістник Европи*», коториј більш других товстих журналів в Россіјі пильнује про школи народні і гльадить за пакостьами, јакі придумује министерство освіти, — з поводу шпіонськојі заповіді калужського архијереја написав такі слова: «Въ этомъ нѣтъ еще полнаго (?) вторженія въ область мѣръ свѣтскихъ и ничего несогласнаго съ духовнымъ призваніемъ, хотя наблюденіе надъ «нравственными свойствами» учителей, казалось бы, (!) и излишне, — достаточно наблюдать за преподаваніемъ.» — От тобі ј на! скажеш. Та це ж гірше шче пруських «Миллерових регулятів», которі осудив сам В. Европи! Це конкордат Баховськиј, котриј сам собі написав калужськиј архијереј, а обер-прокурор св. Сунода росписав на всьу Россіју! Петербурськиј журнал образивсь більш усього в заповіді калужського архијереја, шчоб попи «строго наблюдали за появленіемъ въ ихъ приходахъ людей стороннихъ, невѣдомыхъ» і т. д., — і бојітьсьа јак би не вијшло «непріятностей» дльа учених і членов «правительственныхъ коммиссій, инженерів і т. д. Ну, ці шче одібјутьсьа јак небудь од попівськојі причепи, а вже бідних учителів отдано попам з головоју!

шчо хоче бунту зараз і вірить в нього. Нехаj він дивитьсьа на діло сельського учителя тільки, jак на привід, (средство) jак дійти до народу, шчоб навчати бунту. Але перед ним діти. А діти битись ні з косами, ні з ножами не можуть. Повернетьсьа сьуди-туди бунтовшчик — учитель, та або покине школу, або коли він дійсно здольниj бути вчителем, він польубить дітеj, школу, почне думати, jак би ліпше вивчити дітеj читати, шчитати, думати, говорити, бути добрими і правдивими серед себе. І ось вже школа дльа нього не привід тільки, а ціль житьа і праці. Усьаке діло тоді jде тільки добре, коли чоловік jому посвьачуjетсьа увесь: бунт,—так бунт, школа, так школа Правда, усьакиj вичтель і не бунтовшчик, коли в нього розум широкиj, скоро розбере, шчо добра школа не може бути серед голодного і холодного народу, поруч з тими льудьми і порьадками, которі на тому стоjать, шчоб обідрати та задурити народ, — а все таки він бачитеме j те, шчо тут послідок стаje причиною, а причина послідком, шчо така, або інша школа вироста, або сохне од таких, або інших порьадків, а порьадки ті переміньаjутьсьа і школоjу, — і держатиметьсьа такиj учитель за своjу школу руками і ногами і всеjу головоjу. Коли такиj учитель зна про западниj европеjскиj соціалізм, хоче шчоб і наш робітник читав соціалістичні книги і газети, збірався на сходи, посилав виборців на конгресси (зjізди) всесвітньоjі спілки робітників, — тим наче старатиметьсьа він, шчоб діти jого вчились читати та думати, тим менше jому буде часу говорити з великими про бунт,— бо про нього тільки j можна говорити з великими, а не з дітьми. Такиj вчитель заведе „нові порьадки“ попереду в школі, виготовить там з дітеj но-

ву, не задурену породу льудей і дасть з себе зразок *нового чоловіка*. Це буде діло трудне і сміливе, мало чим легче од діла прьамого, і умілого револьуціонера і труднішче, ніж дати мужикам одну - дві книжки і пітти за те на Сібір, коли про те довідаєтьсьа начальство. І коли б наші „спасителі порьадку“ сказали просто і јасно, шчо вони іменно і бојатьсьа такого бунту доброју, не задурьујушчоју школоју більш усього, — на них би ј нарікати ніхто не міг би. Так нехај же просто і јасно і скажуть, шчо јім іменно страшна школа, котора вчить думати, а не забива памороки!

Ні, — вони цього не смијуть сказати просто, а хітьтьу, чи не хітьтьіу, доводьатк діло до того, шчо шчирij чоловік — учитель не може вдержатись в Россіјі. Він або скалічить душу своју, зледашчіје, або кине школу, або кинетьсьа на перше опасне діло, шчоб тільки зірвати злість — і згіне не за своје діло!

Сільськиј учитель — кинутиј в нас без помочі, без ради освічених льудеј, без бібліотеки, усьакиј над ним сбиткује, гордује ј усьакиј чипльаетьсьа до нього шпіонить над ним: поліціја, пани, попи, і інспектори. Школьниј урьад в Россіјі навить не маје і того звичају, котриј завівсь по другим чиновницьким гніздам, — звичај злиј, але иноді бороньучиј чоловіка, коли нема другого захисту: це звичај стојати за „свого чоловіка“ проти чужих. Чи через те, шчо школьниј урьад в Россіјі здавна вважавсь за шчось, мов, лишнье серед других, чи через те, шчо він набитиј софістами і кајушчимисьа Магдалинами, (бо все ж таки льуди вчились чомусь, сами колись розуміли, де раки зімујоть, сами часом гарьачились з за добра і волі). Магдалинами „ліберализму, нігілізму, сепаратизму“,

котори миноді именно гріхи молодого часу (звісно легенькі), помогли виставитись з рьаду других, особливо в перед—нєдавні часи, — і которі тепер думајуть, шчо начальство не забуло тих гріхів; — так ось хто јого зна, од чого більше, тілько школьниј урьад в Россіјі самиј причіпливиј і самиј полохливиј з усіх урьадів. Не приведи боже, зачепить хто учителя, та шче сільського, набреше на нього! Начальство за јого не заступитьсьа, навіть і тоді, јак само буде знати і говорити під рукоју, шчо учитель невинуватиј.

Ми нагадали, јак позаторік інспектор школ бігав в Балтському повіті по квартирах з становим і шукав «вредних» книг. Діло це розказано було, хоч не зовсім јасно, і в петербурських газетах. Почалось з того, шчо приїхав в школу інспектор, знајшов, шчо школа јде добре, похвалив учителя перед старшиноју і становим. На лихо собі учитель думав зробити парад по формі і покликав сусіднього попа правити молебен (тамошніј був занедужав). Піп опізнивсьа і в школу піти не посмів, — мабуть через те, шчо інспектор був родич архијереја волинського. (Більше ј резону не могло бути јому інспектором. І це не один примір в київському округі!) Поки інспектор був в классі, піп сидів в квартирі учителя, од скуки перегльанув хату і знајшов, — о страх! украјінські книжки, хоч і не заборонені цензуроју. Входить інспектор з хазьајіном-учителем. Піп тут же доносить. Інспектор робить гвалт, — і кличе станового вкупі обшукати квартиру учителя. Учитель по забитості россіјського чоловіка в шију јіх з власноји хати не виганьа, на шчо мав би право, а шче розказује звідки він маје книги: з сусідньоји сахарні од служашчого там в конторі. Інспектор і становиј до того, обшукујуть квартиру і в того, — тој теж не бје јіх в шију, а шче каже, шчо книги дістав од брата, мирового судьді сусіднього округу, члена географичного обшчества, виданьня которого «Остап Вересај» і показује. — «Ето самаја вреднаја книга!» кричить інспектор· «І обшчество ето не законноје!» Пишуть протокол і рапорт: становиј ісправникові, тој губернаторові,—інспектор в учебниј округ. Ј шчо ж ви думајете? Губернатор даје виговор становому, шчо не в своје діло внутавсь, об чим пише і округ; крестьане села і навіть піп пишуть за учителя, просьать, шчоб јого зоставити в селі. Попечитиль округа каже, шчо інспектор дурень, виговорьује јому за «перевишеньня власті», — а все таки учителя проганьајуть з місьцьа і він тратить право, де б то не було, а по крајности в київськім округі, бути знову учитилем! «Не можна, кажуть київські школьні началь-

ники. Все одно, довідаєтьсьа міністерство, шче гірше буде, по всій імперіїі служить забороньать!» Про шчо довідаєтьсьа?! — шчо в чоловіка були книги, дозволені пензуроїу?!

Отак то живе наш сільськиї учитель, мов заєць серед хортів. Не диво, шчо коли його льубить народ, коли він не лакеї, — то йому не вижити серед шпіонства попівського, паньського, поліцеїського; а вже нехаї він дасть раду мужикам в самому законному ділі проти старшини, посредника, попа, пана, жида-арендарьа, — йому це не минетьсьа. Не диво, коли він думатиме, думатиме, — таї махне рукоїу на школу, послухавши тих, шчо кажуть, шчо школа — то пусте діло. І добре шче, коли він перемінить школу на діло користне народові — і не кінча просто шинком! Шчоб вдержати в себе льубов до школи і віру до неїі учителеві в Россіїі треба мати надзвичаїну силу характера.

І після того пекла, которе придумано в остатні роки дльа учителів і школ, міністр нар. освіти шче смів сказати за обідом десь над Чорним морем, де він літом крутитьсьа, шчоб бути близче до Ліваділї, — шчо, мовльав, всьаким добрим учителем дорожить, як сокровищчем! Треба було добре запевнитись, шчо в тих, хто слухали те, лоби мідьані, шчоб казати таке після того, як список вигнаних з служби учителів і учительок, або таких, шчо не велено пускати в школи, виростав шчо місьацьа*).

До такого лиха з школами спільного по всій Россіїі, у нас на Украіїні прикладаєтьсьа шче своє особливе. У нас з самого початку учать мо-

*) Ми просимо тих, хто може, здобути і прислати нам той список, коториї тепер певно вже виріс далеко за сотньу душ.

вою чужою, по книгам, шчо не пригнані до нашого краю і життьа. Це лихо таке, которе тьагнетьсьа десьатки років і само по собі може поставити наш народ позаду трохи не усіх народів в царстві руськім. І іменно цього лиха не хотьать бачити не тільки начальство, а навіть і більша часть тих, хто пеклуєтьсьа в Россіі про народньу освіту јак напр. комитет грамотності, педагогичне товариство, газети і земства. Одні не хотьать признатись, а другі бојатьсьа просто сказати шчо народ наш дійсно не розуміје, јак треба, школьноі мови, котора шчо далі, все більш становитьсьа з міщаноі церковно—руськоі, прьамо московськоју. Не станемо розбірати тут, скільки в цьому винуваті самі украјінці, которі мало показали своіми науковими працьами, — словниками, граматиками і т. д., шчо мова нашого народу дійсно окрема од мови московськоі. Про це ми говорили не раз і не два. Тепер діло не в тім, — а в тім, шчо начальство в Россіі слухати не хоче про те, шчо народ на Украјині не розуміје школьноі мови, а вольні і невольні слуги јого забивајуть всьаку споминку об тім або просто кажуть шчо це видумка лихих льудеј.

Ми ј не будемо приводити, шчо говорьать про нашу мову вчені јазиковідці — чужі і наші, а покличимось на слова чоловіка, зовсім не ворога урьаду руського, зовсім не запеклого хлопомана і навіть не украјінцьа родом, — а тільки такого, шчо дививсь на школу не з канцільаріі, і бачив јіјі не один рік, жив в ній, — і совісно росказује про те, шчо він бачив. Це барон Корф, звісний в Россіі писатель про земство і школи, заложившиј десьатки школ мужицьких в Александровському повіті, Катеринославськоі губернії. Ось буква в

букву, шчо вiн говорить в книжцi *Отчетъ члена Александровскаго уѣзднаго училищнаго совѣта, барона Н. А. Корфа. 1868 года.* (Печатано по распоряженiю Александровскаго уѣзднаго училищнаго Совѣта), на сторон. 87 - 88:

Говоря о школахъ III училищнаго участка и степени подготовки поступающихъ въ нихъ дѣтей, нельзя не принять въ разсчетъ того, что они говорятъ по малорусски и плохо понимаютъ *русскую* рѣчь. Если въ Великорусскомъ селѣ, которыхъ очень мало въ Александровскомъ уѣздѣ, обучаютъ чтенiю, то учатъ одному; у насъ же, обучая грамотѣ, вы преподаете *два* предмета разомъ: знакомите ребенка съ процессомъ чтенiя и обучаете его въ то же время русскому языку. Грѣшно было бы, еслибы школа позволила себѣ не постараться о томъ, чтобы сельскому населенiю сдѣлать доступнымъ языкъ образованныхъ классовъ общества; поэтому на изученiе русской рѣчи въ нашихъ школахъ должно быть, по моему мнѣнiю, обращено особенное вниманiе. Особенной похвалы въ этомъ отношенiи заслуживаетъ *Покровская* школа (учитель *Н. Т. Станиславскiй*), гдѣ малорусскiе дѣти, послѣ одной зимы обученiя, стали осваиваться съ оборотами русской рѣчи. Для того чтобы показать, что это достигается не легко, я позволю себѣ привести нѣсколько примѣровъ: читалъ ученикъ — «вышла баба на *поле* *) жать и *спрятала* за *кусты кувшинъ* съ молокомъ; *подобралась лиса*», и проч. Казалось бы, трудно представить себѣ что-нибудь легче этой фразы, между тѣмъ всѣ подчеркнусые нами слова учителю пришлось переродить на малорусскiй языкъ, потому что дѣти ихъ не понимали. Въ другой разъ читаемъ мы, что «лиса имѣла досаду на журавля»; предполагая, что слова — «имѣла *досаду*» не могутъ быть поняты, я сталъ объяснять ихъ ученику различными примѣрами и переводомъ, — и затѣмъ спросилъ его: «ну, что же ты читалъ про лису»? — Пишла лиса *до саду*, — отвѣчалъ ученикъ. Итакъ ребенокъ, вступая въ школу, не только не вноситъ въ нее никакихъ, самыхъ элетентарныхъ понятiй, но и не знаетъ того языка, на которомъ его будутъ обучать.

В другiй книжцi своiй *Русская начальная школа.* Руководство для земскихъ гласныхъ и учителей сельскихъ школъ (1876. Изданiе *пятое.* Книга

*) В Новороссiи — *степ*

эта рекомендована особымъ Комитетомъ Министерства Народнаго Просвѣщенія вниманію инспекторовъ и учителей народныхъ школъ) б. Корф говоритъ:

Учитель, обучающій малороссовъ, долженъ хоть кое-какъ объясняться на этомъ языкѣ, иначе ему и въ голову не придетъ, напримѣръ, что слово *деревня* въ русской книгѣ можетъ быть совершенно превратно понято его учениками, такъ какъ по-малорусски это слово означаетъ строевой лѣсъ, слово *луна* означаетъ «эхо»; какъ догадаться объ этомъ, не зная языка? Мы коснемся ниже вопроса объ обученіи русскому языку инородцевъ и всѣхъ, которымъ онъ непонятенъ; если же мы здѣсь упоминаемъ о затрудненіяхъ этого рода, то потому что хотимъ показать, что во многихъ мѣстностяхъ ученикъ, поступая превратно развитымъ въ школу, не обладаетъ даже и знаніемъ того языка, на которомъ будетъ происходить преподаваніе. Такая подготовка ученика не можетъ не отражаться на успѣхахъ учениковъ сельской школѣ. (стр. 44.)*)

Чѣмъ менѣе инородцы чувствуютъ потребность въ сближеніи съ русскимъ народомъ, чѣмъ враждебнѣе они относятся къ русскому языку, тѣмъ осмотрительнѣе и успѣшнѣе должна дѣйствовать русская школа, для того, чтобы привлечь къ себѣ инородцевъ.

Отсюда слѣдуетъ прежде всего, что русская школа для инородцевъ отнюдь не должна посягать на національную особь инородцевъ и все, что ей дорого: религія, обычаи инородцевъ, должны остаться не прикосновенными; языкъ инородцевъ долженъ найти мѣсто въ русской инородческой школѣ, на сколько онъ не помѣшаетъ изученію ими русскаго языка; пѣсни и историческіе разсказы, хотя бы послѣдніе и совершались на русскомъ языкѣ, должны напоминать инородцамъ о преданіяхъ ихъ національности, для того, чтобы національное чувство ихъ было внѣ всякой опасности въ русской школѣ, которая явилась бы въ глазахъ инородцевъ учрежденіемъ, воспитывающимъ дѣтей въ уваженіи ко всякой національности и обучающимъ русскому языку, какъ такому, безъ котораго невозможно обойтись инородцамъ, живущимъ въ Россіи, и кото-

*) Як бачите, барон Корф прирівнює школу з казенною мовою серед українців до школи серед *інородців*. Об цих він говорить далі. Ми вважаємо небезінтересним привести ще кілька слов бар. Корфа, корорі просимо читателя прирівняти до того, що говорили ми про *Читанку* для школ в нашій Україні і що вважалось нашим начальством за бог зна який «сепаратизм».

торый со многими можетъ соперничать въ богатствѣ и красотѣ. Только та русская школа, которая пойдетъ такимъ путемъ, доведетъ питомцевъ своихъ до любви къ Россіи, какъ отечеству, въ которомъ всему разноплеменному населенію дышется легко. (стр. 191 — 192.)

Здаєтьсьа після таких примірів, јак *спрьаталась, деревньа*, і т. д. тьажко було б споритись проти того, шчо треба б хоч починати в наших школах вчити по нашому, а опісльа вже переходити до московськоји мови, јак і радили в своји часи (1862-63 рр.) вчені педагоги К. Ушинскіј, Вессель, —учителі кијівського округа (дивись низче) і јак про це писали ми кілька разів в петербурських газетах і журналах. Нехај мова украјіньська буде справді не окрема мова, а тільки те, шчо вчені кажуть *діалект*, јак напр. т. зв. нижньа німецька; нехај в школах вишчих вчать по московському.

Ми можемо думати інакше про нашу мову, ми можемо бажати, јти до того, шчоб хоч коли небудь нашоју мовоју вчили і в гимназіјах і университетах. Ми вважајемо, јак і бар. Корф, шчо це велика біда, јак јесть дві мови двох одрубаних станів льудських, — панів і мужиків. Та тільки ми друге виводимо з того, ніж бар. Корф, котриј говорить тільки про теперешні порьадки. Ми в загалі думајемо, шчо не треба бути панам і мужикам, — а всі мусьать бути робочими мужиками тільки з паньською волеју і паньською освітоју (звісно не такоју, јаку тепер мајуть і пани в Россіјі). І коли говорити, шчо мусить стати з панами і мовоју јіх, то звісно буде більш по правді і легше, шчоб гірстка панів помужичилась, ніж шчоб милијони мужиків перевернулись на панів. Але це таке діло, шчо не скоро шче буде. До того

треба йти великою працею і над панством і над мужиками.

Але тепер ми б нічого не казали проти того, шчо в наших гимназіях і університетах учать по московському, а не по украйінському, — вже через те одно, шчо на нашій мові нема тепер наукових книжок. Ми тільки б бажали, шчоб і на московській мові давали нам справдньу, чесну науку, не забивали голов і не мовчали і про наш народ, його минувще, теперішній стан, про його мову, — шчоб не спиньали книг, нашою мовою писаних, не перешкоджали пробам вести в гору вашу „мужицьку“ мову. З того б не було шче такої явньої шкоди, як з того, шчо сільську дитину садовльать за книгу, по чужому писану, бо як там не есть, а панська і попівська, чиновницька дитина вміє по московському по більщій части ліпше, ніж по „мужицькому“, по украйіньскому! Вйать однако скажемо, шчо ми вважаемо поділ мови на паньську і мужицьку за велику біду дльа всьакого народу, а особливо дльа нашого. У нас все, шчо піднімаєтьса наукою над народом, все те йде на користь народові чужому, а не нашому. Кажуть, шчо й московський мужик не все розуміе в книзі, в газеті, — шчо й на Московщчині есть панська мова і мужицька. Тут есть крихта правди, — але в Московщчині не так книжна, паньська мова одмінна, незрозуміла народові, як в нас. Хоть і в Московщчині нема путньої народньої школи і мало хто серьйозно думав об освіті народній, нема упорьадкованого письменства дльа народу, — та все таки там не стоїть такої стіни між книгою і мужиком, як у нас. Московському мужикові хоч дещчо перепада з того, об чім думають письменні льуде, об чім вони говорьать в книгах, газетах;

на московського мужика працьујуть письменні льуде не тільки московські, а ј наші, хоть косо, коли не просто, — і розум московського мужика все таки ширшаје, мова јого багатіје, — і на наш кошт. А наш мужик....., шчо сто років назад стојав вишче московського освітоју, гостротоју розуму і навіть де в чому рукодільноју зручностьу, тепер вјане на корньу, стојучи більш сотні років на однім місці, — ні! навіть забувајучи ј те, шчо в јого було памјать о својіј волі перестајучи дивитись на себе, јак на рівного з другими чоловіка. Чужа мова в школі дльа нашого мужика несе јому нову муштру більш ніж освіту, јака вона не јесть в школах казенноји Россіји.

Јак псујетьсьа душа не тільки нашого, але ј московського народу через те, шчо мова нашого народу вважајетьсьа за низчу, ніж московська, а московська за паньську, показује напр. такиј случај. Позаторік в Кијіві завели денниј пријут дітеј робочих. Більша часть дітеј, малоліток не старше 10 років, були діти поденшчиць кијівських украјінок. Одна дитина попалась з чисто московськоји сімји, — і ось цьа девјатилітньа дівчина, бачучи, шчо другі дітки говорять по мужицькому, то-б-то по украјінському з бариньами, членами пријутського комітету, даваj зараз поправльати тих дівчат: «так нельзьа гаваріть, зачьем ти па мужицкі гаваріш?! стидна так!» Ну, просто хоть зараз јіјі в інспектора народних училишч наставльај. — На силу јіјі втихомирили, і заспокојіли засоромившихсьа дітеј, ростолкувавши, шчо нікому не стидно бути тим, чим він јесть з роду. І однакож те, шчо дами-урьадниці пријуту втихомирили дівчину-інспектора і не дали завестись між дітьми аристократіји і паріјів, — це вже було, коли хочете, незаконно! Слава богу, шчо це був пріјут, а не школа! Так јак це був пријут, а не школа, то можна було дамам одважитись шче на одну річ, теж розумну, але теж незаконну. Треба було чим заньати дітеј окрім рукодільноји роботи. Чим же ж јак не бајками? Попробували Крилова чудові бајки, — але вони тим іменно і чудові, шчо до останьнього слова московські, архимосковські. Разказали јіх дітьам кијівських поденшчиць: ні, не виходить так, не бере! Одважились дами на таке: Крилова не кидать, але розказувать і украјінські бајки Глібова. Дітьам це вподобалось, — і було јак јака бариньа каже: «а ну, дьеті, розкажітье басньу!» — діти питајуть: «а јаку? *вашу*, (паньську, Крилова), чи *нашу*, (мужицьку, Глібова)

Так таки дітки кијівських поденшчиць і не признали кијівських таки баринь за одну породу з собоју, јак ті не придобрьувались до них. Шчо ж було робити кијівськім бариньам, вже з одного чоловікольубства, (філантропіјі) коли не з хлопоманіјі? Почать і між собоју хоч перед дітьми говорити по мужицькому?! Але ж це бунт, хлопоманіја, сепаратізм! Ми однако признались, шчо і не допустити дітьам поденшчиць, і без того вже соціально паріјів, поділитись шче на касти по племені, — було бунтом, сепаратізмом. Правда — «чоловічество повеліваје,» јак каже хтось в кумедіјі Шаховського Козак-Стихотворець, повеліваје не псувати льудеј, ні мужиків, ні панів, ні кацапів, ні хохлів, — «чоловічество», педагогіка, навіть христіанство «повеліваје, —а *пан тисьацькиј ні!*»

Однако ми ј не схаменулись, јак написали донос на кијівскіј пријут! Так колись післьа нашоји статьті на ту ж думку, шчо ј тепер, в №93 СП. Відомості 1866 р. «О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка», написав невольниј донос в тіј же газеті горьачиј земець черниговсько-полтавськіј д. Ігн. *Закревськиј* на одну школу в Полтавшчині, похваливши јіјі, шчо вона іменно, јак слід, лучить науку і на украјінськіј і на московськіј мові. Полтавські доносчики училишчного совіту, архиреј та діректор гимназіи *Кульжинськиј*, шчо тепер директором народніх школ в Черниговшчині, јак почали шукати, де така школа, то таки ј знајшли, до кого причепитись, і трохи не довели до кіньцьа справди одну з најліпших школ в Россіјі, школу д. Лесевича в Лубеншчині, і викурили з неји до чиста лубенськиј дух. Певно буде теж саме і з кијівським духом в кијівському пріуті, післьа нашого доносу. Нам јаке діло! Нам цьа статьтьа не пошкодить јак не пошкодила статьтьа д. Закревського јого карјері, — бо він тепер став з полтавського земцьа обрусителем в Польшчі, се б то предсідателем окружного суду в Варшаві. Дасть бог, і ми там будем, може шче ј прокурором, јак багато з бувших лібералів, радікалів і украјінських сепаратистів в Россіјі! Ми вже звісно, тоді не писнемо, јак де небудь скрутьать школу, або пріјут дітськіј, — шче ј сами скрутимо. А вже обиск зробимо, — первиј сорт! А буде в Россіјі констітуціја, — шчо ж? Ми ј тоді не знатимем, шчо робити. Та, дасть бог, і тоді «обрусеніје» не перестане. А на те, шчоб вибрехатись, та увірити всіх, шчо так і треба робити, јак ми робимо, јак в нас робльать, — розуму і сміливости і в нас стане.

Аже ось про школу народньу јак бреше в нас начальство! Слухајт е далі.

Кажуть напр., шчо народ наш не осібна порода од москалів, а тільки крајова одміна, а мова нашого народу не осібна мова, а діалект, письменна ж мова московська спільна і нам і москальам, і мусить багатіти нашоју спільноју працеју, јак багатіла досі.

Хай буде і так! Тільки не думайте,шчо ці слова треба брати навспражки! Ні! Мову нашого народу не шанують і так, јак *само ж наше начальство навча шанувати діалекти через ті книжки, котрі воно ж само похваля читати учителям.* Ми бачили, шчо каже барон Корф в книжці, котору начальство радить читати учителям. Гльаньмо тепер в другу книгу, теж похвалену начальством; по книжці тій можуть учитись в учительських семинарійах. Книга та Дитеса: *Методика Первоначальнаго Обученія СПБ.* 1876 *г.* а в ній ось шчо написано про народні діалекти: (стр.177-179)

Не подлежитъ сомнѣнію, что было бы крайне вредно какъ для обще-національнаго, такъ и для практическаго образованія дѣтей, если бы школа ограничивалась мѣстнымъ нарѣчіемъ; напротивъ, собственно учебнымъ предметомъ въ народной школѣ долженъ быть, какъ сказано выше, литературный языкъ. Но въ тоже время было бы ошибочно, если бы учитель вздумалъ или совсѣмъ не обращать вниманія на нарѣчіе дѣтей, или старался вовсе искоренить его, или даже сталъ бы осмѣивать его. Такая ревность учителя сбить дѣтей съ толку сдѣлаетъ ихъ застѣнчивыми и молчаливыми. Учитель не долженъ поселять въ дѣтяхъ презрѣнія къ ихъ родному нарѣчію, но онъ долженъ только показывать имъ, какъ слова и выраженія, употребляемыя ими, говорятся и пишутся на литературномъ языкѣ. Поэтому, необходимо, чтобы учитель былъ знакомъ съ нарѣчіемъ той общины, того округа, въ которомъ находится школа его, но въ то же время онъ долженъ вполнѣ владѣть литературнымъ языкомъ. Относительно положенія въ народной школѣ мѣстныхъ нарѣчій, вполнѣ справедливо говоритъ *Грассманъ* слѣдующее: «Важное значаніе, какое я придаю обученію родному языку, служащему, по моему мнѣнію, источникомъ истиннаго развитія, побуждаетъ меня повторить здѣсь высказанныя въ различныхъ мѣстахъ мысли, а именно: рядомъ съ верхне-нѣмецкимъ діалектомъ, какъ обще-литературнымъ и разговорнымъ языкомъ высшихъ сословій, не должны быть пренебрегаемы и нарѣчія той или другой страны, употребляемыя покрайней мѣрѣ низшими классами: они должны входить въ кругъ обученія въ народной школѣ. Эти такъ называемыя низшія нарѣчія по многимъ причинамъ, какъ теперь почти общепризнано, заслуживаютъ особеннаго вниманія и ни въ какомъ случаѣ, по крайней мѣрѣ насильно, не

должны быть вытѣсняемы. Не въ верхне-нѣмецкомъ только, но въ совокупности всѣхъ нарѣчій, воплотился духъ нѣмецкой націи, и по крайней мѣрѣ нарѣчіе, господствующее на нашей родинѣ, въ мѣстѣ нашего пребыванія, заслуживаетъ полнаго вниманія для каждаго обитателя этой мѣстности. Если при этомъ справедливо (а филологи признаютъ это безспорнымъ), что глубокое пониманіе какого—либо языка пріобрѣтается впервые путемъ сравненія его съ другими языками, и что высшія школы въ изученіи многихъ языковъ имѣютъ превосходное средство къ тому, чтобы ученики ихъ пріобрѣли болѣе глубокое пониманіе роднаго языка, то въ народной школѣ хотя нѣкоторою замѣною этого можетъ служить основательное и подробное сравненіе верхне-нѣмецкаго съ одимъ изъ низшихъ нарѣчій.

Гльаньмо в недавньу (1877 г. № 5) книжку журнала *„Народная Школа“*, на которому стоїіть напечатано: *Одобренъ Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія и ученымъ комитетомъ при Св. Синодѣ“*. Там знајдемо і примір, коториј мусив би пристидити нашіх казенних просвітителів, јак би в них була крихта стида. В статьті тогож барона Корфа *„Утилитарное и развивающее обученіе въ народномъ училищѣ“*, на стор. 6 описані школи в Берні в Швејцаріјі ось јак: „учительница на первое время не только не исправляетъ рѣчи учащихся, но сама говоритъ съ ними не по нѣмецки, но на діалектѣ народномъ, которымъ ребенокъ говоритъ въ семьѣ и только *послѣ* того, какъ дѣти, на народномъ нарѣчіи, усвоятъ извѣстную мысль, учительница выражаетъ ту же мысль на нѣмецкомъ языкѣ, причемъ дѣти выучиваютъ сначала отдѣльныя слова предложенія и затѣмъ постепенно пріучаются къ связному произношенію ихъ. Въ бернскихъ школахъ на столько дорожатъ доступностью для учениковъ того языка, на которомъ онъ отвѣчаетъ на вопросъ учителя, что и въ старшемъ класѣ, *послѣ десяти лѣтъ обученія*, учитель не рѣдко, въ случаѣ неясности или не-

точности отвѣта ученика на нѣмецкомъ языкѣ, приглашаетъ его выразить свою мысль на народномъ нарѣчіи, на „бернскомъ“ діалектѣ и подобные пріемы оказываются необходимыми тамъ, гдѣ разговорный языкъ (бернскій діалектъ) на столько близокъ къ книжному нѣмецкому языку, которымъ говоритъ и всякій учившійся швейцарецъ, что при основательномъ знаніи послѣдняго діалектъ совершенно понятенъ. И такъ вопросъ о соперничествѣ нѣмецкаго, офиціальнаго языка въ Бернѣ, съ „діалектомъ“, народнымъ нарѣчіемъ, употребительнымъ даже въ высшихъ слояхъ общества, поставленъ въ бернской школѣ такимъ образомъ: преподавніе *начинается* на народномъ нарѣчіи, какъ вполнѣ понятномъ дѣтямъ, при чемъ постепенно изучается нѣмецкій языкъ; за тѣмъ учитель преподаетъ всѣ предметы по нѣмецки, но продолжаетъ пользоваться нарѣчіемъ, какъ языкомъ вспомогательнымъ, которымъ дорожитъ всякій гражданинъ Берна, не только не помышляя объ изгнаніи нѣмецкаго языка изъ школы, но считая, напротивъ, основательное изученіе его одною изъ основныхъ задачъ элементарнаго курса“.

Кілька років назад (1863-64) в самому Журналі М. Н. Просв. такі звісні в школьному ділі льуде, јак К. Ушинскій, Водовозов, в журналі „Учитель“ Вессель, — до недавнього член совіта міністра, — прьамо прикладали погльади ці до украјінськоји школи, прьамо казали, шчо на Украјіні треба починати вчити хлопців з јіх рідноји мови, а потім вже переходити до казенноји, москоаськоји, казали, шчо треба зложити такі читанкі, де б були приміри укрејінськоји пісні, казки, приказки, повістн віршів, шчоб читати хлопцьам. Ми привели слова цих писателів в статьті „Народныя нарѣчія и мѣст-

ный элементъ въ обученіи", де цікавий читач знайде і погльади на це діло звісних писателів в Германії і Франції (новішчі Рихтер, Бреаль). В тій же статьті ми показали, як од натиску заграничної науки вбільшуетьсьа і в Россіїі попана до мужицького побиту, до мужицькоі мови в школах і в школьних книгах, але зовсім не украінськоі, а тільки до московськоі, як стаіесьа через те именно, шчо чим ліпше пишуть книги школьні дльа Московшчини, тим гірші вони дльа других крайів Россіїі, як наша Украіна, тим дальше од житьа нашоі Украіни. Післьа того як писана та статьтьа діло шче стало гірше. Вже в книзі К. Ушинского „Родное Слово" багато внесено частного, московського житьтьа, (картини, пісні, пословиці і т. д.), — а тепер книгу ту заміньа по школам і в наших крайах вже цілком мужицько-московська і, як така, дуже добра книга „Родной міръ" Попова. — „Рідна мова", "Рідний світ"! — добрі слова. Та кому рідні? Московцьам, — чи украінцьам? Шчо одному рідне, другому чуже. Ось напр. в книзі Попова на першому ж листку з тридцяти слов пьать зовсім чужі украінцеві: *сор* — смітьтьа, *кусокъ* — шматок, *мука* — борошно, *рожь* — жито, *кожа* — шкура; шосте слово јесть не так — *сума* — сумка, а властиво московська *сума* — у нас торба; сьоме *роза* — по украінсьому рожа, — далі шість слов подібні, але говорьатьсьа по украінському инакше: *рама* — рьама, *рожокъ* — ріжок, *ножъ* — ніж, *носъ* — ніс, *сѣно* — сіно, *рѣка* — ріка. Значить, на 30 слов книги, котору треба дати в перший тиждень нашому хлопцеві, сказавши јому, шчо це јого рідна мова, 13 одмін од властиво рідноі јому мови. Не знаємо, чи можна шче знаіти більшу дурни-

цьу! Писали б просто — казенна мова, назвали б книгу „Казенное слово“, — „Казенний міръ“, — то так би вже всі ї знали, чого хотьать наші Соломони народньої школи.

Тепер же нічого не розбереш, — і тільки льуди в гріх вводьатьсьа. Ну, шчо ж буде, коли нап. учитель, навіть і не думаючи про те, чи там окремна, самостоїача, письменна мова, наша украіньська, чи ні, чи треба, шчоб нею вчили і в университетах, чи ні, а просто, начитавшись Педагогики Юркевича, Дидактики Діттеса, — і т. і., возьме поступати так, як радьать Діттес, Корф, як робльать в Швеіцарії і в Германії, — де пісьні якого небудь голштинцьа Грота, або алеманцьа Гебеля читаюуть в школах на іх рідних діалектах і в іх крайах і инде,? Шчо як він в Полтавшчині заговорить в школі по украіньскому, або, не дай боже, прочита дітьам баіку Глібова, пісньу Шевченка, повість М. Вовчка? Де він опинитьсьа?! А буде те, як говоритьсьа в одному розказі Шчедрина: „наукам обучаіут. — а заблуждатьсьа, то-б-то по наукам робити, — не позвольаіут.“ Аджеж учителя М. Лободовського прогнано з народньої школи в Городишченьськіі сахарні Киівськ. губ. Черкаськ. пов. за те, шчо він толкував ученикам-украіньцьам слова в книгах по іхньому, або як інспектор *Солнцев* *) доніс Попечительу Округа „переводилъ ученикамъ одинъ стихъ евангелія отъ Матѳея по-малороссійски.“ Попечитель доніс Міністру гр. Толстому. *Міністр Народньої Освіти* оповістив „Вѣдомство министр. народ. просвѣщенія“

*) Цеї Солнцев попереду був 28 років учителем латинського язика в тамбовськіі гимназії, ну, і інспектор з іого через це повинен бути на диво тьамучиі — та шчо на Украіні.

по всій Россіїі, шчоб Лободовського за таку *надзвичайну провинність* не приймати ніде за учителя. Або знов учителя коло Балти, про котрого ми казали вишче, прогнали за те, шчо в його хаті знайшли украйінські книги. Ні одна книга украйінська не записана в список тих, шчо можна держати в сільських бібліотеках не дльа того, шчоб вчитись по ній, а шчоб тільки давати ученикам читати дома, або держати учителеві, јак поміч. А мов на сміх министерство похвалило і скрізь в школах је третье виданьнја книги. „Де шчо про світ Божиј“ — тільки в перекладі, *“Свѣтъ Божій, — переводъ съ южнорусскаго“*, — а в виходьачому в Киїіві на казенні гроші журналі Андріјашева „Другъ Народа“ печатајутьсьа переклади з Шевченка, — з украйінськоїі мови на московську — *дльа украйінцїв*! і потім містьатьсьа також і в *„Книгу для чтенія“* в украйінських школах того ж Андріјашева.

Хај хто хоче судить, чи јесть тут хоч крихта глузду!

Скажуть, — та најмити міністра нар. просвіти і київські доносчикі з университетських професорів в „Кіевльанинѣ“ і „Русскомъ Вѣстникѣ“ і говорили, — шчо добре в Германиї шчанувати діалекти, пісні мужицькі, казки і т. д. Так там же нема бунтовшчиків, јак наші украйінські хлопомани, шчо хотьать царство руське розділити, хотьать вигнати зовсім з школ украйінських мову Пушкина і т. д. Ну, нехај і хотьать! А „діалект“ же, а школа, а народ чим винні! Чому ж ці самі міністерьські најмити не напишуть таких книг, јак требујуть Ушинскиј, Ріхтер, Бреаль, книг, без усьакого бунтовського духу, але таких, јакі навча робити всесвітньа наука про школу, — таких, *ко-*

торі б ішли од близького, рідного, до далекого, чужого, — щоб в їх нехай би була і мова Пушкина і казенних бумаг, — та булаб і рідна нашому хлопцеві українська мова, рідна пісньа, казка і т. д., хоч поруч з вашим „Ужъ какъ палъ туманъ на синє море“ і т. д.?

Тричі на нашому віку ставилось так смирно діло про народньу українську мову і образи життьа в школі на Україні.

В 1862—63 рр. піднімали це діло українці і не українці, а навіть признані педагоги (Ушинскій, Вессель і др.), навіть казенні педагоги*). На половину піддержували наших і московські славянофили („День“ Аксакова). Тоді забили це діло крики про „сепаратізм“ українськиј. Мудрі льуде порішили, щчо українців підбива стояти за свою момову не наука всеевропейська, а „польська інтріга“. (Дивись далі).

Двічі після того піднимали це діло ми самі і обидва рази в тих *границьах, які одводьать краєвій мові, діалекту, всі тьамльучі льуде, — не чипаючи казенної мови ні в вишчих школах, ні навіть не радьачи вигнати јіјі зовсім з школ сільских на Україні.* В першиј раз це ми зробили в №93 „С. П. Відо-

*) Дивись «*Замьчанія на проэкть устава среднихъ и нисшихъ учебныхъ заведеній*», Каз. вид. т. I., стор. 157 — мнѣніе совѣта 2-й Кіевской гимн., 195 — инспектора ея Чалаго (потім директор білоцерковськ. гимн. і Ніженськ. ліцеју). стор. 313, 314. мнѣніе дирек. *Волынск. Гимн. Пристюка*.(потім директор-обруситель в Польшчі.) і потім директ. учительск. семинаріјі в Чернігові.) стор. 396. ми. учит. *Барскаго* (тепер інспектор гімн. в Житомирі) стор. 9. — т. III, стор. 26, 27. — Совѣта *Ревенск. Гимназ. и директ. Теодоровича*, (потім обруситель в Польшчі). стор. 114. *совѣта Новгородсьверск. гимн.* стор. 80; — мн. *сов. Черниговск. гимн.* Інтересно, щчо совіт университету київського не тільке не піддержав голосу гимназіј, щче просто радив викинути з уставу училищч слово «*отечественный языкъ*», щчоб хто не подумав про «*рідну мову*». (Замѣчаніе, III, 490.) Университет стоjав значить проти науки про школу і народньу рідну мову, —за *казенну* мову.

мостей“ 1866 р. з поводу заміра земства чернигівського заложити семінарію учительську, і нікчемної „Книги для народныхъ школъ“, котору привіз з Вільни в Кийів куратор кн. Ширинскиј — Шихматов, тепер товариш міністра нар. освіти. В другиј раз в Августі 1874 р в „*Вістнику Европи*“ в згаданій статьті „*Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ воспитаніи*“. І обидва рази забивали навіть і розмову про це важне діло невіженні льуди і наймити казенні.

Іак забивали, — це теж мальуje стан діл в Россіиј, і через те ми мусимо тут де шчо росказати з такого шчо чипа і наші особисті діла.

Далі буде розказано, јак завелась в Кийіві „Временна педагогична школа“ в 1862 р., јак там тоді поставлено було діло народньоји школи і мови. Тепер доволі буде сказати шчо тоді навіть начальство (міністерство Головина, попечитель Вітте, інспектор округу Тулов) не жахалось народньоји украјінськоји мови в школах. Дльа початкового читаньња ученикам були навіть напечатані на казенні гроші „Бајки“ Глібова. А коли з поводу трьохјазиковоји брехні панськоји, попівськоји і московсько-катковськоји урьадзаборонив в 1863 р. усьакі педагогичні книги украјінські, та все таки верховодці діла школьного в Кийіві шче не зовсім було забули школьну науку. Вони розуміли хоть те, шчо треба зложити дльа наших школ Читатку (Книгу для чтенія) хоть і всьу писану казенноју мовоју, але усе таки таку, шчоб говорила нашим хлопцьам про те, шчо коло них, і не різала вухів дуже вже незрозумілоју чужоју московшчиноју. Тоді до „Временноји Педаг. школи“ і до того, шчоб зложити читатку покликано було між іншими ј нас. Памјатајемо, шчо ми і д. Пилип Левицькиј мусили написать часть географичну, дд. Сліпушкин (інспектор 2 гимназіји) і Антонович (тепер профессор кијівск. университету) часть історичну, учитель дівочого інституту Судовшчиков (потім по доносу Јузефовича висланиј в Костромську губ. і там умершиј) — поступенне читаньња на мові московськіј, прилагоджене до розуміньња хлопців украјінських, і т. і. Ми всі працьували, јак могли. Де в кого працьа була вже готова. Судов-

шчикову вже за јого кінчену працьу було заплачено половину ціни.

Коли це д. Вітте переведено в Варшаву, а до нас прибув попечителем округу з Вільні кн. Ширинскиј-Шихматов. Це чоловік перш усього зовсім, јак кажуть, невинниј в науках, бо вчивсь він тільки колись в морському кадетському корпусі. (А був однако начальством над двома університетами і тепер товариш того міністра, шчо пеклујетьсьа про классицизм! Воно правда і гр. Толстој в латинах не дуже далеко зајшов, а в греках шче близче, а кн. Ш. Ш., ставши попечителем в Кијіві, особим ціркульаром печатним радив учителів звернути увагу на статьтьу Де-Пуле в „Дні,“ в котріј ставивсь особиј классицім, не греко-латинськіј, а староруськиј і церковно-славьанскиј.) На стільки кн. Ш. Ш. здібниј був рішати спори про мови народні, навіть славјанськи, видно хоч з того, шчо він колись казав нам самим, при двох свідках — директорах обох гимназіј кијівських, — шчо церковно-славјанська мова — це мати всім мовам славјанським, славјанськиј прајазик. Про украјінську мову він не знав навіть того, шчо учать в Россіјі по всіх грамматіках (напр. хоч Буслајева), а казав, шчо це, все одно, јак владимирськиј, або ніжегородськиј говор великоруськојі мови. Такому неукові, в добавок повному јакогось татарсько-бојарсько-попівського духу (прадід јого був кримськиј бег, дід лежить свьатим на Афоні, дьадько був міністром при ц. Миколајеві післьа 1848 р., коли тој задумав вкоротити науку скільки мога) дістались школи на нашіј Украјіні. І дльа гімназіјі јого начальство було свого роду татарським лихолітьтьам і розгоном, царством дьаків, а дльа мужичих школ набіг Ш. Ш. був рівниј смерти того, шчо було начато хоч сьак-так. Кн. Ш. зіјшовсь з попами, скасував педагогичну школу, скасував всьу працьу над Читанкоју по татарському, не звертајучи уваги на працьу льудську. Він привіз з собоју Читанку віленську, зложену тамошніми попами. В першому виданьньу тіјі читанки були с т а т ь и н а п р о с т о н а р о д н о м ъ н а р ѣ ч і и, то-б-то на білоруському, а потім і іјх викинули. Така обкусана віленьська читанка, дуже строго скритикована в самому „Журналі Мініст. Нар. Просв.“ д. Водовозовим — јавилась в Кијів вчити вже не жмудинів і білоруссів, а украјінців! Сам кн. Ш. Ш. бачив, шчо треба б було шчо-небудь помістити в ту книгу про Украјіну. Од старојі Читанки, шчо писалась в Кијіві, зоста-

валась статьтьа Сліпушкина про Богдана Хмельницького, написана најприхилнішче до Московського царства. Кньазь Ш. Ш. думав було приньньати јіјі в своју читанку, а далі таки не згодивсь: „Ні, казав він Сліпушкину: не годітьсьа вона. Шчо не слово, те все здибајеш: р а д а, к о з а к, г е т ь м а н, — це все будить стару памјать, про те, шчо Украјіна була осібна, а тепер треба то все забувати!“ Так та статьтьа і не побачила світу, аж поки не перејшов кн. Ш. Ш. в Москву. Тоді тільки осміливсь Сл — н напечатати јіјі брошуроју, — та ј то з неји цензор Новіцкіј (бувшиј профессор філософіјі в кијівіс. универс., вчившиј својіх студентів, шчо мислі не можна скувати) викинув усі у м о в и п е р е ј а с л і в с ь к і, — і тепер цьу брошуру продаје во славу Украјіни звісниј Созіген кијівськиј д. Андріјашев. Вже розбірајучи перше віленське виданьньа Читанки Ш-го, д. Водовозов замітив, шчо в ніј все поставлено до-гори ногами: — попереду најменш зрозуміле, најдальше (церковно-славјаншчина), в середені казенне, та московське, а вже в самому кіньці рідне ученикам, білоруське, і шчо треба усе оте переставити зовсім інакше і так, шчоб хоч третьа часть була крајевого, рідного дітьам, білоруського. Тепер в кијівському виданьньу не було вже нічого рідного ученикам уккрајінським, окрім хіба попівськојі статьті про кијівські свьатошчі та стихів Хомьакова „Кијів.“ Все инше рачив полутатарськиј кньазь, шчоб забули діти наші з свого рідного, — а за те, мов на сміх над усім, шчо кажуть усі педагоги, украјінським дітьам піднесено повість з житьтьа костромського та під тітулом „народныя пѣсни“: „Гей красна земля Володимира!“ — „У ж ъ (по украјінські тільки г а д ь у к а) какъ палъ туманъ на сине море, а з л о д ѣ й-т о с к а (злодіј по украјінсьі тільки по-моск. в о р; т о с к а — слова такого нема) въ р е т и-во (нема по-украјінські) сердце.“

Окрім того всього книга була благенька, а в церковному виділі мала навіть скандали.

Через кілька часу кн. Ш. Ш. опамјатавсь. Раз приносьать нам повістку: просьать пријти до помошника попечительа в комітет, котриј мусить переробити книгу ту, прилагодити јіјі до кијівських школ. Пішли ми, але побачивши, шчо там за народ (Андріјашев, Радкевич і др. сотурудники „Кијівського Народн. Календарьа,“ в котрому шчо року, або 30 днів в Февралі напишуть, або Кутузо-

ва двічі уморьать і т. д.,) — ми зреклись більше ходити на той совіт. Коли це в університеті здибав нас кн. Ш. Ш. — „Ви зреклись і т. д. і т. д. — Так, В. С. — Бачите, як судити (критиковати), то вмієте, а як помогти ділові коли вас просьать, то і не хочете. — Ja цього докору не можу приньняти, бо ja працьував над цим ділом, поки воно робилось так, як по моїм думкам виходить. — Даремне думаєте, шчо тепер воно далеко інакше робитьсьа. Ну, та об цім ми поговоримо: приходьте лиш, як колись, то ми впјать за стаканом чаjу поговоримо. (Киьазь нагадував, як колись втопив він в двох стаканах чаjу, шчо дав мені, начате було моjу, шче jак ja був учителем гімназіjі, діло Педагогичного товариства в Киjіві. Інтересне і це діло, але об нім не ма місця говорити.)

А шчо киьазь докорьав мені крітікоjу, то це було ось з jакого поводу: Jакось через рік післья того, jак прijіхав в Киjів кн. Ш. Ш. і повалив і помертвив усе, шчо було зроблено до нього дльа народніх школ, јавивсь в Киjіві генер.-губ. Безак, чоловік на руку нечистиј, однако з розумом в голові, все таки вчившијсьа чому небудь, хоч воjенним наукам, а не такиј невинниј в науках, jак теперешніј товариш міністра освіти в Россіjі, і з крихтами прихильности до мужика. Раз кличе мене редактор „Кіевлянина“ пр. Шульгин і каже, шчо ось, мовльав, „тепер генер.-губер. розумниј чоловік, (а „Кіе-нъ“ тоді брав субсідіjу од генерал-губернатора, а не од міністерства освіти, jак опісльа) може можна попробувати підньати знов діло школьне, jак було; Ви, мовльав, знакомі близько з попереднім ходом діла цього, чи не написали б Ви про нього статьті в „Кіе-нъ“. — Ja кажу, шчо јесть знакомішчі од мене напр. діректор 2 гимназіjі Сліпушкин і помішник попечителья Тулов, — хај би j написали; г.г. Безак певно і послуха jіх борше, ніж мене. — На це мені редактор почав бурмотати таке, шчо ja догадавсь: розумію! Тим не з руки „виставльатись,“так хотьать за мене сховатись. Тільки ж нічого з того не буде. Ви ж сами певно не напечатаjете статьті моjеjі, jак вже це раз було з однијеjу такоjу статьтьоjу проти Ш-го, котору Ви теж підвели мене написати.“ (Це іменно була статьтьа про церковно-русскіј классицизм і про консерватизм в школах.) Скоро побачились ми знов з д. Шульгиним у Сліпушкина. Впјать таж піснья. Добре, кажу, ja напишу, тільки попереду умовимось, шчо і jак пи-

сати, шчоб хоч працьа не пропала. — Приніс ja перегльад річеj (конспекг) статьті, — каже: добре! Приніс статьтьу; каже: „добре, тільки на шчо чипати других, напр. „Москов. Відомості“ і т. д., це тільки дратуje, — зоставте самі факти, річ сама за себе говорить!“ — Згодивсь ja j на те, поправили ми статьтьу; вийшло, jак каже Пушкин, „отмѣнно тонко и умно, что нынѣче нѣсколько смѣшно:“ мовльав, теперашнья система школьнів кийівському окрузі хибна тим, шчо мало вважа на крajевий елемент“ і т. д. Тільки приходить з місьаць. Нема в „Кіевлянинѣ“ моjеj статьті. Питajу редактора: „шчо за знак?“ — „А бачите,“ каже, ліпше jіjі напечататп в столичній газеті генерал-губернатор на jіх більше вважа. Пошліть в „СПВідомості,“ — а ja вже звідти перепечатajу. — Там печатajуть, jак передову, значить без підпису, (памjатаjетьсьа NN 317, 318 1865 р.) Підходить новий рік (1866), — треба „Кіе-ну“ роковий огльяд робити, — і про школи говорити. Він і вставив в своjі передові статьті витьаг з моjеjі статьті, прибавивши, шчо ось мов, пише в СПВід. чоловік „блнзько знакомий з ділом, поки шчо дajемо витьаг, а опісьля і всьу статьтьу перепечатajемо. Каже, потім мені: „а, бачите, Безак таки діло про школи потребував собі, — значить добре зробили, шчо статьтьу напечатали і в СПВід. послали. — Ja вже тоді не покладав надіjі ні на jаких редакторів, ні генерал-губернаторів, — а все таки, думajучи, шчо льудім треба при всьакому случаjі товкти в голову, і бачучи, j по других звістках, шчо статьтьа моjа де-кого підбудила, порішив не зоставльати цього діла. Коли мині кн. Ш. Ш. сказав: „поговоримо за чаjем!“ — ja рішив: шчо jесть більш достоjний поважajучого себе чоловіка чаjний стіл — печать, одверта дльа всіх, — і з поводу заміра чернигівських земців заложити учительську семинаріjу, ja написав нову статьтьу: „Земство и мѣстный элементъ въ народномъ образованіи.“ Там між інчим ja розібрав Читанку кн. Ш. Ш. і написав свій план читанки — по гадкам: „од близького до далекого.“ Статьтьу ту розбила редакціja СПВідомостеj на дві — передову і фельjетон, которий назвала „Педагогическое значеніе малорусскаго языка“ (93 № СПВ. 1866) Редакція не зразу напечатала ту статьтьу, звістивши мене, шчо пожде до вигіднішого часу, — та головний редактор поjіхав за грьаницьа, а підставний напечатав jак раз через три дні після

Каракозовського вистрілу. Читатель не повірить, — а однако в „Моск. Відомостьах“ за той час (памятаєтьсьа, од 17 Апрѣльа) знайде передову статьтьу, в котрій написано, — шчо ось, мовльав, „јесть десь тајемна рука, котора подала знак — і сіли писати проти Россіјі статьті француз Мазад і С. М. де Жірарден, украјінофільство підньало голову в N 93 СПВѣд., а Каракозов вистрілив на царьа.“ „В поганиј час підньали ви це діло!“ казав мині тоді проф. Шульгин, бачите, шчо тепер починаєтьсьа! Це буде не менш, јак 3-4 роки. Тепер усьакому, хто може послужити ділу освіти, треба замовкнути і сберегти себе до ліпших часів.“

Звісно, кн. Ш. Ш. зльутувавсь на таку статьтьу нашу. Кличе він нас до себе. „Ну, тепер ја бачу, јакиј погльад ваш на народиьу освіту! Ја бачу, шчо ми справді не зіјдемось ніколи!“ — Ја ж і казав, шчо так, В. С. — Чудна і нудна бесіда наша тьаглась з 10 часів ранку до 12½. Ја все стојав на педагогичному полі, киьазь все зіздив на політику, толкував про сепаратизм; казав, шчо ніхто не хоче знішчити народністх украјінську, тільки в школу пустити украјінської мови не можна ні крихти, — бо буде з того сепаратизм. Ја знов таки звертав діло на педагогичне поле; киьазь попрікав мене, ја шчо навмисне покривају „задні цілі“ педагогикоју, шчо ја не говорьу того, шчо думају, одверто. „Ви гаварітье са мноју, как с паліцејскім на дапросье, Ви всье здьесь такіје! А ја с вами гаварьу, как кн. Альександр Прохаровіч Ш. Ш. с Міхајлам Пьетровічьем Др—м, аткравьенна, па русскі!“—Послідьні слова киьазьа були: „пусть ја па Вашему душітель народнасті, — но ліц ја нікаких не душіл. Ја вижу, что работать ми вмьестье нье можьем, но јеслі мньє нужна будьет душіть Вас, ја пазаву Вас так же чьесна і прьама, как тьепьерь і скажу: М. П., бьерьегітьесь, ја Вас должьен душіть!“ Ја, смијучись, подьакував киьазьа і сказав: „буду ждать, В. С.“

Через кілька часу получив киьзь запитаньиьа од міністра Т-го, шчо ја за чоловік? Квьазь а т к р о в ь е н н а, п а р у с с к і, (однако тајком од мене) одповів, шчо „входіл в частиија спашьеніја“ з NN і довідавсь, шчо він „украјінафіл,“ шчо по поліцејському в Россіјі значить сепаратіст. Так почалась та девјатлітиьа возньа з нами шпіонів, учених і не ученых, которі кінчилась нашим подорожжьам

133349

в Женеву, — але дальша і історія jiji, хоч не безінтересна, jак картина з життьа наших університетів, та не маje звьязку з сільською школою, і через те, ми jiji тут не росказуjемо.

Чи само міністерство надумалось спитати кньазьа про нас, чи кньазь кивнув головою, шчоб jого спитали, не знаjемо. На виду було ось шчо: в „Кіевлянинѣ“ jавилась статьтьа Iузефовича, доносчика на Костомарова і тілько шчо перед тим на нашого друга Судовщчикова, — Iузефович назвав підньате нами діло читанки з постепенним переходом од краjевоjі мови в школі до казенноjі видумкоjу „польськоjі інтріги“, хоть казав при тому шчо „книг украjінських забороньати не треба і не треба забороньати jіх читати ученикам по за школами“ Звісно, ми отповіл, в СПВ., шчо ми говоримо з педагогами, а не політиканами (читаj поліцеjскими) та шче з такими невіженними і такими по вітру махаjучими, jак д. Iузефович. „Внимательный и знающій дѣло читатель, — писали ми в N 126 СПВ.,— могъ по нашимъ словамъ составить такой проэктъ букваря и читальника для южнорусскихъ народныхъ школъ: чтеніе начинается краткими фразами на народномъ языкѣ — пословицами, которыя бы представляли и бытовое и моральное содержаніе; въ параллель идутъ такія же фразы и пословицы и великорускія, которыя по оборотамъ языка и содержанію имѣютъ общее значеніе; затѣмъ переходятъ къ чтенію короткихъ и легкихъ расказовъ на народномъ языкѣ въ родѣ пѣсенъ, анекдотовъ и сказокъ, тоже выбранныхъ такъ, чтобы они были поучительны и по содержанію; послѣ этого можно приступить къ чтенію статей и на литературномъ языкѣ, возможно легкихъ по простотѣ языка и возможно болѣе общихъ по содержанію; за тѣмъ идетъ чтеніе бытовыхъ отрывковъ изъ малорусской искуственной поэзіи (Шевченко, Вовчокъ), болѣе трудныя статьи на литературномъ русскомъ языкѣ и наконецъ хоть и бытовыя великорусскія произведенія (въ родѣ Кольцова).“ Чи з поліцеjськими ж говорити про такі річі?

Д. Iузефович замовк, — але зараз післьа того получилась в Киjіві бумага од міністра, на котору кн. А. Пр. Ш. Ш. дав таку джентльменьську одповідь. Шчоб прислужитись кньазеві кинулись на нас з поліцеjськими статьтьами киjівськиj діректор Андрijашев, учитель Богатінов, — але

статьтьі ті не варті, шчоб про них говорити*). Кумедно хиба тільк те, шчо ки. Ш. Ш. примусив кожну гімназію купити по 4 брошури Богатідова „Южнорусскій языкъ, южнорусская школа, южнорусская поэзія“, а в тій брошурі не тілько писалось, шчо украіньська мова — стидкій спадок хлопства нашого народу у льахів, але і те, шчо в украінців не ма пісень, достоіних того, шчоб іх в читанку помістити поруч з ужъ какъ палъ туманъ! шчо в нас тілько і јесть пісні, шчо „оі гон, та по малу, та пошила штани з валу!“ І льуди, которі стілько знали про наш народ, (јак ки. Ш. Ш.), або так навмисне брехали про нього, (јак наймити киязьа) мали в руках своіх дольу школи народу нашого!! І таким пустомельством скінчилось в кіівському учебному окрузі таке діло јак Читанка, прилагоджена до народу нашого!!**)

В Петербурській печаті обізвалось за наше діло два голоси земців: д. Закревського з Черниговщини і Полтавщини і бар. Корфа (статьтьа „Земскій вопросъ“). Та і то було сказано всього по разу, все в одній газеті—СПВідомостьах д. В. Корша. Другі або мовчали, або мололи не знать шчо про польську інтригу, јак „Моск. Вѣдом.“, або на цеј

*) Ми б зовсім не згадували про цьу плісінь, јак би д. Б. не належав до тих „калік перехожих“, которим отдано було тоді до рук діло народніх школ у нас, а д. А. не був зробленій „предводитдлем“ тих калік, јак говорила одна тодішня кіівська кумедна опера, зложена на ту всьу зграју.

**) Інтересно, шчо заступившиј на час місце д. Шульгина в редакції «Кіевлянина», д. Авсьеєенко, після нашої одповіді д. Лузефовичові, шчо не діло таких політіканів, јак цеј нам судити про наш «проект букварьа і чітальника дльа јужно-русскіх школ». — написав. (Кіевл. 1866, 60), шчо він і не думав, шчоб політична газета могла містити цілиј рьад (?!) передових статеј по «такому крошечному вопросу изъ крошечной школьной педагогики», — а потому він з д. Лузефовичем праві були пуститись в політичні розглагольства. Тепер великиј публіціст «Кіевлянина» спустивсь в «крошечну школьну педагогику» і служить в комітеті міністр. нар. освіти, коториј іменно перегльада школьні народні книги, певно не за крошечні гроші!

От таким то льудім, которі своі власні слова стільки ж шанујуть, јак торішній сніг, —отдано у нас в руки свьате діло народньої школи і книги !! Јак кому завгодно, а по нашому ці «крошечні» слова д. Авсьеєенка варті краіжки 6000 рублів другого члена того ж комітета і другого романіста «*Русск. Вѣстника*» Болеслава Маркевича

раз і Аксаковська „Москва“. Педагоги, јак Ушінскіј, Водовозов і Вессель, котриј тоді був шче в совіті міністра, тепер мовчали, хоч ми говорили тільки те, шчо вони казали раніш. Так з тіјі пори казенні і полуказенні учені педагоги в Россіјі, славјанофіли і т. д. *мовчать про украјінську школу*, шчоб з неју не творили невіженні чиновники.

Коли ми вдруге підньали розмову про цьу школу в 1874 р. то вже зовсім ніхто не озвавсь за нами.

В 1874 р. діло це кінчилось шче гірше, — за те далеко курјознішче. Рік перед тим случилось нам посміјатись над дуже незручно зробленоју кумедіјеју, підкурьуваньньам ладаном міністру Толстому кијівськими прислужниками: шпіоном Јузефовичем, і најмитом за 6000 рублів грошіј редакторм „Кіевлянина“ проф. Шульгиним, которих куплену хвалу „Моск. Вѣдом.“ видавали за голос „матері городов руських, міста звідки двічі пішла освіта по Русі.“ Ми показали, шчо напр. Јузефович казав колись перед Пироговим зовсім противне тому, шчо тепер кричав перед Толстим, і шчо треба бути „провінціальным ритором,“ шчоб, јак Шульгин, давати, јак небудь ціну, та шче і хвалити Јузефовича. (Вѣст. Евр. 1873 р. Декабрь. По поводу кіевскихъ застольныхъ рѣчей.) Звісно, цього подарувати нам не могли ні Јузефович, ні Шульгин, ні граф Толстој, до котрого тим часом поступив в товаришчі наш стариј знакомець кн. Ширинськиј. До чого ж було причепитись у нас, јак не до нашого украјінства. Украјіні пријшлось заплатити за гріхи наші!

З початком 1874 р. почав провинціѣльниј ритор в „Кіевлянинѣ“ брехати на нас, — а дльа благовидности на „украјінофильство“ в загалі. (Нічого сказать: сберіг себе до ліпших часів!) Брехав він з поводу однодневноји переписі Кијіва на Географичне товариство в Кијіві, брехав з поводу статьті нашоји про Максимовича, которим буцім то ми закривајем украјінськиј сепаратізм (а Максимович льубісінько, јак і ми, радив галичанам писати по украјінському, тільки вмів „держати язик за зубами“ перед начальством). Трудно було ждати, шчоб пропустили кијівські доношчи-

ки таке діло, јак археологичнїј зјізд в Августі 1874 року, — де Украјіна, украјінська мова, пісньа, орнамент, наука показались перед ученим світом руським і заруським. Попереду однако доношчики були запечалились перед тіјеју, скажемо прьамо, честьу, з јакоју украјінські учені виступили на тому зјізді. А поки шчо, поки кијівські і пријіжжі археологи читали своји реферати та јіли великі риби у генерал-губернатора та в кн. Демидова-Сан-Донато, або јіздили на параході по Дніпру дивитись на городишча та могили, — жандарми половили по Россіјі молодих соціалістів, шчо „пішли в народ.“ Це була перша новина, про јаку довідались археологи, вернувшись з Вишгородського городишча в Кијів.

Јак було пропустити кијівським доносчиком такиј час! В першому ж числі „Кіевлянина“ післьа того јавилось письмо редактора „Слова“ д. Плошчанського, сердитого на „злонамѣреннаго корреспондента СПВѣдомостей“ за те, шчо тој ловив јого „двуручничество“ перед слав. комитетом і австр. урьадом. „Извѣстный своею злонамѣренностію кіевскій корреспондентъ СПВѣдомостей“, то б то Ваш. покірнїј слуга, обвиньавсь, јак голова злостного украјно-польского сојузу, коториј не даје жити патріотам ні в Кијіві, ні в Львові. Затим, пішло, і пішло! Попереду „Кіевлянинъ“ перебрехав наш спор з проф. Міллером, про билини і думи, потім пристав „Голосъ“, „Русскій Вѣстникъ“, перебрехавшиј статьтьу нашу в „Правді (дивись об тім віденьську брошуру нашу „По вопросу о Малор. литературѣ“), шчо. мовльав, „украјнофіли“ отбивајутсьа од обніманьња туранців — москалів“ хотьать одірвати Украјіну од Россіј до Польшчі, або поставити „свого царьа“, —або хоч вигнати мову великоруську з усіх школ і т. д.

Јак раз тоді, јак „Кіевлянинъ“ розбрехавсь в вольу, пријшов „Вѣстникъ Европы“ з згаданноју статьтьеју, — проти котороји нічого не можна сказати, стојучи на науковім полі, і навіть на поліцејскому, тілько јавному. Більша половина статьті, — про погльади німецьких і французьких ученик на крајеві народні мови, — була писана по нашому вибору особоју нам близькоју. Ми додали до того кінець статьті про діло цих мов в Россіјі, особливо на Украјіні. Кијівські брехуни і шпіони, которі добре знајуть, шчо в кого і в боршчі кипить, добре знали, хто то Л. Д., јак була підписана статьтьа. Вони кричать про

наш сепаратизм, про те шчо ми звемо москвичів турнцьами, — а тут така статьтьа! Јак тут буть?! Пригадали написати: „ось, мовльав, розумна статьтьа, котора зверта сурьјозну увагу на важне діло! Ось јак думајуть розумні льуде у німців і французів! Не те, шчо наші украјінські дурисвіти, которі тілько льакајуть льудеј, та перешкоджајуть сурьјозним педагогам розбірати таке важне діло, јак „народньа мова і крајеве житьтьа в народній школі!“

Јак пішли, јак пішли, — дијшло до того, шчо в Мају 1875 р. каже нам попечитель округа — од міністра — подавати в отставку з університету. Ми кажемо: „хај лучше сам міністр вижене.“ Министр, звісно в самодержавнім царстві, ховајетьсьа за царьа. Треба пальакать царьа. Царь же на те ј самодержець, шчоб не знати, шчо в јого царстві дијетьсьа. Каже: Д — ва прогнати з Кијівського университету,*) а шчо таке украјнофильство, хај розбере комисија: з гр. Толстого, Јузефовича, шефа жандармів Потапова і міністра внутр. діл Тімашева (теж бувшого жандарма) — все, јак бачите народ в педагогиках та філологијах дуже далекиј, шчо ваші Макси Міллери, та Грімми! Певно, це вже такі учені льуди, шчо хоч про јаку мову і школу розсудьать. Царь придумав таке, або ліпше послухав совіту других, в Августі, објавив в Сентьабрі 1875 р. в Кијіві, — а комисија зібралась тілько в Апрілі 1876. Кажуть, шчо кијівськиј генерал — губернатор кн. Дундуков-Корсаков вговорив царьа в Ліваділ, куди поіхав царь з Кијіва, не робити скандалу, збірајучи таку комиссију з Јузефовичем. Однако „царь не ашібајетсьа“ — і раз поставлена од нього комисија вважајетьсьа сушчоју. Може б вона так і пропала, — коли, кажуть, чогось, прођздом через Кијів, Тімашев не помирився з кн Дундуковим — і комиссија зібралась. Щчо вона придумала і шчо підсунула цареві підписати в Мају 1876 р. јак раз тоді јак славјане стали кликати, шчоб „царь асвабадітьель за рускіј виступіл прьедьел“,— звісно: всі украјіньські книгі заборонити, окрім поезіј, котрі можна печатати

*)Т. ј. милостиво: вєліти нам податись самому в одставку з тим шчоб не бути і в Одессі і в Харькові, а в другі місцьа можна; та ми впјать в одставку не подались самі,—а зволіли зразу бути отставленому самовольством начальства од усьакоји служби.

тільки таким письмом, як ніхто не говорить на Україні, та і ті пропускати тільки через Петербургську цензуру, котора, конечно, не буде пропускати (і не пропуска!) ні одній. Географичне товариство в Київі закрити, Др — ву і Чубінському заборонити жити в Украйіні і в столицьах (Чуб — ому тепер дозволили бути в Петербурзі).

Так за гріх одного, шчо не дав добре збрехати наймитам гр. Толстого брехуни одплатили цілій Украйіні! Тепер вже не тілько в школі, в школьній книгарні, але і скрізь по Украйіні зарізали брехуни печатне слово украйінське!

Як брехуни?! скажуть вони. А шчож Ви робите тепер в Женеві, хіба не „сепаратізм“? Чуло наше серце!“

Ми не будемо ростолковувати київським, московським і петербурським брехунам, чи „сепаратізм“ та „польська інтріга“ те діло, шчо ми робимо в Женеві, чи шчо инше. Де хто з них і сам те зна добре. Про цих льудей можна росказувати, як про гнїй, шчо вийда очі нашому народові, — а говорити, споритись з ними про наші гадки і заміри не варто. Ми хотіли тілько показати цим усім оповіданьньам, на чому держатьсьа в казеннїй Россіїї такі діла, як освіта, наука, — і як мало шче вміє і сміє стояти за них Россіїа не казенна.

Гонка на „украйнофильство“ зза особистоїї врази, доторкнулась іменно більш усього науки, а особливо сільскоїї освіти. Мало того, шчо зупинилась наука над Украйіною через те, шчо закрите географ. товариство в Київі, — сільськиї льуд по всїї Украйіні втратив ті книжкі, которі росказували йому науку його рідною мовою, — книжкі зовсім і не бунтовські, як „Про небо та земльу“ „Про сили земні“, „Про звірів“. Кажуть, шчо це украйінські „паничі — дуросвіти“ видумали писати ті книжки,

а народ јіх не хоче знати. На це скажемо, — шчо в остатні два роки розходилось по Украјіні по 27—30000 таких книжок на рік; тут значить не паничами — дуросвітами пахне. Прибавимо, шчо Петербургськиј комитет грамотности з јого всероссіјскоју організаціјеју, з помочьчьу чиновників, земців, і т. п. *на всьу Россіју* роспуска тілько 40.000 книжок на рік.

Так ось јакиј духовниј хліб отньав оцлутани. брехунами руськиј царь у украјінського народу. Ті книжки хоч трохи могли поповнити ту недостачу, котра виходить з того, шчо в школах украјінських учать по чужому. Хај би вже јак јесть, а вивчили там наших хлопців кириловськојі азбуки. А вже б хоч опісльа вони б знајшли зрозумілу јім науку в книжках, јіх рідноју мовоју написаних. Так ні!

І післьа того, хто ж буде дивуватись, шчо нічого не може держати в серці својім усьакиј, хто хоче освіти украјінського народу, до царства руського, јак ненависть! Слідујучиј примір покаже, јак розбива наше начальство з јого најмитами усьакі самі смирні думки про те, шчоб вменшити ту біду, шчо в школах на Украјіні учать по чужому.

В 1868 — 69 рр. був собі в Борзенському повіті учитель сільськиј В. Добровольськиј. Він на ділі допевнивсь, шчо не можна вчити учеників по книгам, которі написані були дльа московських крајів иноді і не письменноју, а чисто московськоју мужицькоју мовоју. Знав Добровольськиј, шчо вчити по украјінським книгам заборонено, і шчо заборонено навіть вставити в школьну книгу рьадок — другиј по украјінському (колись покојник М. О. Максимович видав Букварь дльа наших школ, — де в початку було по церковному, далі по московському, а вже в кінці був один листик украјіньських народних приказок, — пословиць. — Так було написано виданьньа 1862 р. а в 1864 р.

цензор не пустив вже цього остатнього листочка, — хоч „пословиці“, „народиьу мудрость“ так хвальать в усіх науках про школьні книги!) Добровольськиј придумав таке трудне діло: зложити Букварь з таких слов, которі б були і московські, і наші,— шчоб в јому все могли розуміти хлопці борзеньські. Зложив віи таку книжку, — росказав в переднім слові, за чим вона така. назвав јіјі „Букварь для южнорусскихъ нар. школъ“, а земство борзенське напечатало јого. Пројшло кілька часу, — виданьиа розіјшлось. Зробили нове. Коли це губернатор черниговськиј, Попанджулідзе зајівсь з земцьами — і задержав книжку, за тим шчо, мовльав, земство борзенське не мало права печатати јіјі без спросу начальства учебного. Пішла книжка в „попечительськиј совіт“ в Кијіві. Тут почали јіјі рвати, најбільш професор педагогики д. Гогоцькиј (з опольченоји родини попівськоји в Подольји) і проф. руського письменства Селін (з купців тверськоји губернији) — тепер вже покијник, шчо в1860 році читав нам в університеті „Колоколъ“ Герцена, — (в 1868 році він звав Герцена собакоју, шчо лаје зза аглицького паркана на руського царьа, і ставив Васснана Рила вишче Герцена), — і ластивсь до польаків, кричучи, шчо вишче Красінского нема нікого в поезији XIX віку, а в 1866 р., коли повијало„ обрусенијем“, писав, шчо треба учителів письменства руського у нас поставльати не инакше, јак москвичів. От ці то два знатоки украјінськоји мови напались на книгу Добровольського. Один кричав: јака така јужно-руська шкала?! другиј вишукував окремні украјінські слова в ній. Попечитель, генерал Антонович, јак кажуть, чоловік сміливиј, і поміщник јого Тулов, которого начальство вважало украјнофілом, — обоје украјінці, — мовчали. Совіт присудив: де шчо в книжці переминити і заголовок: „для южнорусскихъ школъ“ — викинути!

Добровольськиј, коториј пішов в сільську школу з студентів университету ј думав видати цілиј рьад книжок цілком не противних законові, одначе пригнаних до житьта нашого крају — думку своју залишив.

І однако же і в нас з голосу німецькоји школи говорьать про „наглядну“ науку, (Anschauungs Unterricht) про науку про рідниј краj(Heimathskunde) і т. д. Тілько те балаканьиа буде пусте, особливо шчо до не-московських крајів, поки буде панувати невіжение начальство з јого таким

же невіженним страхом усього мужицького, а особливо не-москоського. Навіть ростолкувати публиці і учительам, шчо то воно за нагльадна наука і наука про рідниј крај, не можна буде, поки будуть такі порьадки, јак тепер, шчо ј рьадка не можна напечатати в школьніј книзі по украјінському. Через те въ Россіјі нема власне ні одніјі книги школьноји, котра б мала шчо небудь подібне хоч тим Heimathskunde, јакі јесть в Германіјі, навіть в Пруссіјі, котра стільки пролила крові, щчоб зјіднати всіх німців, і котру передражньује начальство петербургське і московські мудреці „абрусьеніја.“ В Пруссіјі бачимо школьні книги: *W. E. Beiche* — Heimathskunde der Provinz Sachsen; *L. Fritze* — Kleine Heimathskunde der Provinz Brandenburg, *H. Guthe* — Die Lande Braunschweig und Hannover, *G. Neumann* — Kleine Heimathskunde der Provinz Preuszen, der Provinz Pommern, der Provinz Schlesien, і т. д. У нас самі тітла таких книг пішли б за „сепаратизм,“ јак заголовок букварьа Добровольскаго. У нас тільки в остзејських німців јесть „Heimathskunde“ (*G. Blumberg* Dorpat 1869). — Так же само не може бути в Россіјі, а особливо на Украјіні, і путніх наставників співу, або мальуваньньа в школах крајевих, дітських играшок і т. д. а ввесь світ зна, јакі чудовні пісні украјінські, јак багато чутьтьа красоти мајуть украјінці і т. п. Інтересно, шчо один учитель в Кіјіві, д. Мурашко, видав було показчика малюваньньа дльа власного крају, де були вибрані картинки не з далекого житьтьа, а з близького, украјінського. Був там і образ Шевченка, — одначе в новому виданьні мусив він попереміньати де-шчо, а Шевченка зовсім викинути.

Тілько чудно јакось, шчо замісць Шевченка поставлено там Тургенева, — а не Миколаја Павловича, јак на памјатнику Тисьачелітіја Россіјі, јак це зроблено було колись післьа доносу Јузефовича проти пројекту памјатника. Ну, та думајемо, шчо тепер післьа „Нові“ Јузефович не попустить і замісць Тургенева побачимо в школі мальуваньньа Мурашчиніј по меньшіј мірі Муравјова, а може дльа Heimathskunde і самого Јузефовича. (Певно, шчо перша крајова нагльадна книга буде: Heimaths Spionenkunde.) Тепер д. Мурашко заложив школу дльа мальуваньньа в Кіјіві, і ми можемо запевнити јого, шчо школу ту закријуть, коли вона почне мальувати картини з рідного житьтьа і історіјі. І при тому не перестануть молоти јазиками і про

народність, і про природність (реализм) і про те, як то добре, шчо в Італії була школа живописі і римська, і флорентинська, і болонська, і пармська, і венеційаньська. О, у нас на чужиї кошт язики! „Музика та і годі!“ як каже Шевченко.

Спитаємо: хто виграє з цього усього? Школа? Наука? Умілость? Може хоч спільність Украйіни з Московшчиною?- Звісно, ні! Так яке їм діло до всього цього, тим неукам, або вивченим крутіям (софістам), прожорам, лакеям і зайцьам, — з котрих в Россіїі складаєтьсьа вишче і нижче начальство і їіх наймити в печаті. Їім аби „день до вечіра,“ аби вислужитись, накрастись, — а там хоч потопись усе!

Ну, чому або навіть кому користь з такоїі пакости про яку довідались ми цими дньами? Був в Александровському повіті, Катерінославськоїі губерні, учитель Яків Новіцькиї, — і учитель добриї і шчириї. На лихо собі дуже шчириї. Звісниї в Россіїі писатель дльа школ, д. Водовозов каже, шчо добриї учитель непремінно мусить бути „коллекціонером,“ збірати усьаку цікаву річ в своїому краю. Д. Новіцькиї родивсьа і жив на Украйіні, — і мусив збірати украйінське зільльа, украйінські приказки, пісні, казки. Раз в газетах прочитав він, шчо ми видаємо пісні і казки, — і написав до нас лист, питаючи ради, шчоб їому зробити з його збором. Ми попросили дати одно дльа наших виданьнів, друге дльа геогр. товариства в Кіїві. Він прислав. Матеріал був цікавиї, — ми його напечатали, а шчоб хоч чим їому оддьачити послали їому виданьньа наукові, подібні тим, дльа яких він збірав свіїй збір (Казки Рудченка, Чумацькі Пісні, Записки Геогр. Общ.), — бо він питав в нас, де б їому побачити приміри зборів. Ми обміньались двома-трьома листами, в котрих не було ні слова про політику, а все про наукові збори вигадок народнього слова. Скажемо прьамо, — ми берегли Новіцького, прикладно до того погльаду, якиї ми написали вишче про доброго сільського вчитель'а. Казки і спомники Новицького, шчо ми напечатали в своїім зводі „Малорускія Народныя Преданія и Расказы“, звернули на себе увагу ученых (Веселовского, Костомарова) — збірник став купуватись в тих крайах, де живе Новіцькиї. А тут шче наступила воїна сербсько-турецька. Новіцькиї надибав на кобзарів, шчо співаїуть, старих дідів, шчо розказуїуть про колишні вїйни козаків наших з турками. Сердешниї, — він повірив,

шчо в Россіїі ціньать сбіршчиків матерійалу наукового, ціньать споминки народні, которі підходьать під інтерес нашого часу. Він став шче записувати пісні і спомини козацькі, став печатати їіх в газетах (Одесскому Вѣстнику). Новіцького замітили! А за тим „по распоряжѣнію учебнава начальства учитель Јаков Навіцкиј па случају нахождѣнија у ньево шести маларассіјскіх кніг, удальајетсьа ат службы!“ (Шчо ті книжки були цензурні, а не јакі небудь „Парові Машини,“ — видно вже з того, шчо инакше діло б не кінчилось тим, шчо Новіцького з служби прогнали.)

І приједетьсьа Н — ому кидати на вік привичну льубезну роботу, а може пітти з торбоју. А учені, которі хвалили јого збори, певно і не знатимуть, шчо з ним сталось, а хоть знатимуть, то мовчатимуть. Мовчатимуть редактори газет, мовчатиме земство, хоч воно могло б хоч так писати про школу в нас, јак писав б. Корф, моглоб оступитись за свого учителя. Мовчатимуть і ті вороги турків, наші славјанольубці, которі раді пригадати старих козаків, — та тілько не раді, шчоб на Украјіні був спомин про дух јіх, радо мельуть јазиками на Мітхада Пашу, шчо хоче усіх болгар поробити констітуціонними „османлісами“, — а самі мовчать, або похвальајуть, јак урьад петербургськиј дума всіх обрусити в самодержавнім царстві својім. А воно навіть виходить і не „обрусеніе“, — а просто „обрушеніе“, — здирство, темнота, — поїданьнја усіх чесних і щчирих льудеј.

Та воно навіть і не урьад, не партіја, ті шчо панујуть тепер в Россіїі і верховодьать в нїј, — навіть не льуде; то просто ті „сороки коротко-хвості“, про которих каже одна сатіра Шчедрина (Между Дѣломъ. Отеч. Зап. 1875. г. Сентябрь), про которих він каже: „Дѣлая пакости, иногда равносильныя злодѣяніямъ, они вовсе не сознаютъ не-

ключимости своего творчества, но лишь выполняютъ провиденціальное свое назначеніе". Сорокам тим коли пробујеш ростолкувать, шчоб вони хоч побојались „суду історіјі, хоч подумали про дольу дітеј својіх", то вони можуть тілько одмовити својім невіженним скреготом: „А наплевать намъ на исторію! наплевать на дѣтей! и мы — навозъ, и исторія — навозъ, и дѣти наши — навозъ!"

Здајетьсьа, јак не мало шче в Россіјі освічених льудеј, розумијучих де спасіньньа рідного крају, — а трошки б јім сміливости та згоди між собоју, та твердости, — то можна б було і тепер так торохнути по тим сорокам, шчоб тілько пірја з них полетіло! Так ні! У руських освічених льудеј не стаје навіть сили на те, шчоб хоч виставити всі пакості тих сорок перед всесвітні очі.

Тепер, по мислі нашого товариша дајемо витьаг з статьті нашојі в *Правді* „Антракт з історіјі украјінофільства" (1863 — 1872 р.), того, шчо в ніј говоритьсьа про школу і школьне письменство. Статьтьа та писана дльа Галичан, давно, в 1872 р., при инакшому стані діла украјінського і писана не нарочито про школи. Однако в ніј росказано дешчо з того, об чім мало звісно читајушчим льудім і в Россіјі і шчо вијасньа, јак довелось діло украјінськојі школи до того, на чому воно стојіть тепер, — між инчим, чому і кому треба подьакувати за першу заборону книг украјінських і украјінськојі мови в школах, јак виросли зерна тіјі заборони в Кијіві і јак розрослись в звьјазку з ходоју державних діл в усіјі Россіјі за рр. 1860 — 63 і далі. Ми думајемо, шчо тому з читачів наших, ко-

торий сам не був свідком всіх тих діл, про які ми росказуємо, наша повість про те, шчо ми бачили і пережили в школьному ділі на рідній крайіні,— згодитьсьа хоч би дльа того, шчоб прирівньати причини першої заборони украйінської мови в Россіі з найновішою через той закон, шчо видав цензор Алеҳсанд II *Освободитель* по указу Михайіла I *Доносителья*. Замітим однако, шчо в школах украйінська мова була заборонена шче з самого 1863 р., з причин, шчо про іх говорить і та статьтьа, витьаг з котороі (з легенькими одмінами) іде оце далі.

1872 року в кийіві поjавилосьа друге виданьня перегльаду физичноі географіі під заголовком Де-шчо про світ Божий, а також друге виданьня Баjок д. Леонида Глібова.

Дві Киівські книжки старі знакомі: перші виданьня іх повиходи ли шче в 1863 р., і з того часу книжки ці мали дуже чудну дольу, тісно звьазану з долеjу украйінського діла в останьні роки.

Рік 1862-j був часом самого гарьачого повстаньня украйіноφільського духу в Россіі, котрий мав собі органом Петербурську „Основу.“ У ній-то д. Костомаров закликав пубкику і литераторів украйінських покинути, або хоч не довольньатись тільки літературним ділетансьтвом, панськоjу потіхоjу з лирики і стихів на мужицькій мові; він закликав взьатись за поміч народові в jого освіті і виготувати дльа украйінського народу книжки наукові на jого мові. Дльа виданьня таких книжок д. Костомаров відкрив при редакціjах Петербурських і Московських часописеj збір грошеj, а украйінська громада в Петербурзі, споможена і великоруськими літераторами та музикантами, зробила кілька літературно-музикальних вечерів. Збір грошеj по листам і через концерти дав дуже швидко на це діло коло 5000 р. і коштовиj бік діла можна було вважати ставшим на тверду земльу. У д. Костомарова і др. були в руках і кілька кни-

жок, з котрих можна було почати печатаньнья. З цих книжок першою і найлуччою по мові була Опатовича Оповіданьнья з свьатого письма, котрих перший випуск і появився у Петербурзі в 1863 р.

Тим же часом і в Київі молодіж узялась, шчоб виготивити книжки дльа народньої освіти. — і з Київа можна було ждати тим лучшого плода, шчо там молодіж мала практику дльа сього діла в школах недільних, в школі шчоденьній при университеті і в других, де учили по охоті студенти университету. Першою книжкою сього роду була в Київі напечатана „Де-шчо про світ Божий," випуск І-й. За першим випуском, шчо розказував физичну гографію, готовий був другий — зоологія. Зовсім готовий був (у студентів университету) і початок свьатців, се-б-то вибір з житій свьатих. (Характерно!)

У один час печаталисьа і „Баjки" д. Глібова, — і дольа jіх звьазана з одним памьятним в Украjіні ділом, котре, мені здаjетьсьа, зовсім незвісне в Галиччині, (та тепер вже і в Россіjі); дльа того ja в коротких словах думаjу зачепити і jого. Послідні роки 50-і і перші 60-і на заході Россіjі були заньяті приготовкоjу Польаків до рухавки і противудіjаньньам з боку тамошніх руських громад і адміністрациї. У числі других вчинків польськоjі шльахецькоjі меншости на правобочній Украjіні після 1857 і 1858 р. стоjав і замір спольачити та златинити тамошній руській народ через школи. З тоjу метоjу було в Київі заведено таjне польське школьне товариство, а польські пани стали вбивати j старшому начальству в краjі, шчо постати маjуче увольненьньа кренаків тоді тільки може бути направлене здорово, jак вони будуть освічені письменством, і дльа того стали випрошувати у генерал-губернатора вольу закладати при паньських дворах школи дльа сельан. Нічого говорити, шчо в тих школах учили ксьонзи католицькі по книжкам польскім. По таким же книжкам учили в Київі навезених з сел локаів и польські студенти университету, которі иноді били тих хлопців страшенне. Проти таких замірів польского паньства стае поперед усього противенство у двох місцьах правобічноjі Украjіни: студенти-украjінці в Київі з 1859 р. завели три недільні школи, а потім шче j шчоденну; за Київськиси школами стали заводитьсьа такі ж по всіх місцьах, де гимназиjі або так звані тоді дворьанські училішча, т. е. прогимна-

зіјі, давали доволі руських освічених льудеј з учителів і старших учеників. У тому ж 1859 р. за приводом одного духовного, шчо тоді був учителем закону божого у Білоцерковськіј гимназіјі, а потім став кафедральним протојерејем у Софіјському соборі в Кијіві і мав велику силу у митрополита Кијівського Арсенија — П. Лебединцева — заведена була учительами гимназіјі школа народньа у Біліј-Церкві, Кијівськоји губерніјі і положено було почин невеличкого скарбу, на котриј заведено було кілька школок при церквах кругом Білоји-Церкви. За недостатком малоруських школьних книг, в школах недільных учено більш по великоруським, але не цурались тоді і бувших в печаті украјінських букварів Шевченка, Шејковського (один з учителів у Кијівських школах), Строніна (учитель гимназіјі і роспорьадчик недільних школ у Полтаві), Яшченка (студент универс. і учитель в школах у Москві) і др. Часом пројавльалась і на правому боці Дніпра „Граматка“ Куліша, бо хоч вона ј була заборонена администрациеју кијівськоју по доносу польських панів, буцім-то вона доводить народ до гајдамацькоји різні (знај: перебива дорогу польским букварьам), але на лівім боці продавалась беззаборони, Печатані в Петербурзі маленькими брошурами вибірні твори Шевченка, М. Вовчка і др. украјінських писателів роздавались ученикам школ недільних по Украјіні обох боків теж беззаборонно нарівні з книжками россіјськими. Звичајно, шчо все незрозуміле в цих послідніх книжках розтолковувалось хлопцьам мовоју рідноју, украјінськоју. Не знајемо, чи того ж держалисьа ј у школах, заведенних за приводом Лебединцева, але думаемо, шчо так, бо Лебединцев, ставши редактором "Кијіських Епархјальних Відомостеј", вів полемику з видавцем Петербургського јаро-клерікального та реакціјного і колись-то дуже сміхотворного в Россіјі тижневого виданьньа „Домашньа Бесіда“ — д. Аскоченським, обороньајучи проповідь по украјінському і доказујучи користь з украјінського перекладу біблијі. (Аскоченськиј сам украјінець з роду і за часи турецькоји віјни р. 1854 — 1856 писав по украјінськи, слідом за Гулаком-Артемовським, стихи з „војінственним азартом“, — але узьавшись за діло јароји реакціјі, напавсь і на украјінськиј рух в Россијі, по јого звьазку з другими на перед ішедшими думками тих часів.

Так зачавсьа було на полі украјінськім в Россијі зріст

народнього школьства і народнього школьного письменства, литератури, зріст, до котрого була прихільна ї уся скільки небудь мавша силу журналистика великоруська в Россиї, не виключаючи і московських великорусофілів (так званих славьанофілів), котрі хоч і спорились з „Основою“ про широкість украйінського письменства, однако в „Руській Бесіді“ привітали „Проповіді“ Гречулевича, на половину писані Кулішем (Хомьаков), а в „Дні“ украйінський переклад евангелиї, котриї було виготовили петербургські украйінці і похвалила академіа наук (Ильа Більаєв), і навіть обороньали діло Костомарова від нападів Каткова (Ив. Аксаков). Сам Катков при своїх „Московских Відомостьах“ приймав попереду гроші, шчо слались по визову Костомарова на печатаньня украйінських книжок. Не малоїї ваги був і тої бік зросту украйінських школьних книжок, шчо вони становились по школах, по мірі свого наросту, порьад з россиїськими і через те давали моготу школьарам користуватиса і тим, шчо було зроблено в більш розвитому писменству россиїському. Як роскажемо низче, і сам урьад міністерства народньоїї освіти не тілько не ішов напроти такого зросту народнього украйінського школьства, а шче старавсьа запомогти йому.

Одначе — не так склалось, як ждалось. Діло споганили підкопи ворогів, дух старовини і потьагу назад, розбудившиїсьа в Россиї з 1862 — 64, та треба признатись, і власна безтактність і недбалість украйнольубців.

Нігде правди діти, — першиї, хто став проти украйінського школьства, були польаки нашого краю, т. ї. польськи пани. Ми вже згадали, як вони вистаралисьа, шчоб було заборонено „Граматку“ Куліша в київському генерал-губернаторстві, з поводу, шчо буцім-то вона розбужує в народі стариї козацькиї і гайдамацькиї дух. Сміх льудьам сказати, але пани київські показували генерал-губернаторові на картинку в „Граматці“ — одну з тих, шчо лиш задльа самоїї окраси були поставлені в кінці глав, а вона мабуть була взьата з якого небудь физичного виданьня: було намальоване дерево, розбите блискавкоюу і під деревом чоловік; ото, казали пани, образ того, як розбужене хлопство мусить розвалити порьадок громадськиї і перебити панів. З записки про недільні школи знатного хирурга Мик. Ів. Пирогова, котриї був у Київіі куратором учебного округа в рр. 1858 — 1861

і дуже ліберально державсьа до польаків-студентів, але явно виказував, шчо тілько самодільність і самопорьадок малоруської громади (сам Пирогов великорус) зможе по праву і успішно боротись против польської сили в західно-руському краю, — так з записки сього безстор опньо-го і великого ума чоловіка видно, шчо перші жалоби против недільних школ, як буцім-то діла повстаньського табору в Россії, дійшли до його від польських панів. „Ja — каже Пирогов, — з цих жалоб бачив, шчо, значить, школи ідуть гарно“. Але другі не були так дальновидні. Та другі не були і так освічені, як Пирогов. Друга сила, котра слідом за польськими панами підньалась проти недільних школ, було вищче духовенство, особливо митрополит Ісідор, шчо був попереду у Київі, а потім у Петербурзі. Митрополит Ісідор був вельми непријазний професору історії россијської в київському университеті Павлову, котрого загальний голос почитав головою вольнодумного кружка в Київі і котрий мав найбільшу вагу у студентів і був головний зачинатель недільних школ в Київі, а потім назначен був Пироговим і їх урьадовим догльадчиком. Діло народньої освіти було тим ближче дльа Павлова, шчо він був сином одного великоруського пана від крепачки з ніжегородської губерніі. В попівських кругах у Київі, котрі мали велику силу у жінкі генерал-губернатора кн. Васильчикова, проф. Павлов вважавсьа за „безбожника“. Јако такого ненавиділи јого і польські богомольні льуде, котрі мали силу не тілько у панів, а шче (одмінно від руської громади) і у самих студентів. „Павлов — казали і студенти-польакі — безбожник і космополит“. А Павлов, тількі замісць формулі императора Миколаја Павловича: православіје, самодержавіје і народность (оффиціальна), завше прикладав до історіі мірку розуму і „гуманності“. Здаєтьсьа б то, шчо польакам така мірка мусила бути самоју льубезноју; так ні. „Павлов — казали вони — безбожник і космополит; такими ж становльатьсьа через јого і руські студенти, а дльа того ми мусимо віддальатисьа від братаньньа з ними, бо Польшча католіцізмом і національзмом держитьсьа*).“ Та сього мало: багацько студентів-польаків, зібравшись з ксьондзом Г—ським, тоді льу-

*) Це все, шчо ми тут розказујемо, мало кому понятне, окрім тих,

бимим кијівськими клерикалами проповідником, ні мало, ні багато, а тілько lege artis виголосили анахтему Павлову. Росказујуть інколи, шчо буцім то тоді прокльато було і профессора всеобшчоји історији Шульгина, шчо на тој час викладав період реформаціји в ліберальному духу, і профессора політичноји економіји Бунге, шчо був членом в редакціјніј комиссіји по крестьанському ділу. Јак воно справді було, не знајемо. Але тоді в Кијіві Шульгин і Бунге вважались студентами і не студентами за льудеј партіји Павлова, — і проти них ворогували попівські кружкі, которих „дитиноју-предателем“ був тоді софіјського собору піп Крамарев, шчо через кньагиньу Васильчикову хотів виперти јіх з дівоцького інстітуту, де Шуль-

---

хто дијсне бачив все те својіми очима, (а таких людеј в Россіји не багато). Де-хто прьамо не вірить, шчоб так поступувати могли ті льуде, котрих самих гнітили и мучили россіјські порьадки Миколајевських часів. Але це тому дивно, бо у нас не знајуть близько історіји житьтьа і думок польських за останніј вік.

Було б ділом великого інтересу, јакби хто огльадів безсторонно ход польськоји літературноји і громадськоіј думки в Россіји за часи імператора Миколаја наприклад того, јак це зробив дльа россіјськоји у «Вѣстнику Европы» д. Пипін. З такого перегльаду мабуть довелось би признати, шчо між польськими панами (а инчих польаків в малорусько-білорусько-литовських крајах не бачимо, и инчих не може там і бути, бо там нема польського народу) і сістемоју Миколаја Павловича було ј геть-то більш звјазків, ніж думајуть в загалі за-дльа того, шчо дивльатьсьа тільки на поверхність діла і бачуть, шчо польські пани робили глухе противенство національно-политичне россіјському урьадові, користуючись однакож самим основним јого стовпом : крепацтвом. Ми б знајшли в польськіј інтелегенціји тих (та ј не тілько тих) часів власну »тројцьу», ні трошки не вступаючу приведеніј вишче тројці Миколаја I — власниј легітімізм, клерікалізм, шче більш систиматично вироблениј, власне вченьа про оффиціальну народность, жаханьньа «західного духу» і повертаньньа під назвизьком «старопольського духу» до середньовікових ідеалів не дуже більшоји ціни, ніж ті, про котрі трубили казенні і добровольно-лакејські историки (Погодін, Шевирьов, Устрьалов) і публицисти Миколаја I, між котрими-то публицистами најголовнішчими були польаки Булгарін и Сенковскіј. В аналогіју московським романтикам-славјанофилам, шчо хоч не розривалисьа зовсім з тројцеју Миколаја I, але все

гин був інспектором. На ділі однако Павлов був всього меньше подібен до чоловіка, котрий держить коло себе „партію“, а його тодішні приятелі скоро зоставили його самого і на йому самому скупилась вся ненависть пансько-попівської партії польської і руської, в руках которої була тоді кньаг. Васільчикова. На которе панство і попівство треба це більш записати, — чи на польське, чи на руське, а тілько після того як кн. В—ва раз прошлась по київським недільним школам, начальство з Петербурга підняло вперше руку на ці школи по всій Россії. З міністерства нар. освіти пішла бумага про те, шчоб „вбільшити догльад“ над цими школами і не попускати шчоб в них вчили чому небудь більшому, ніж в ка-

---

таки знаходили в старій Русі Московській і земські збори, і вибір старшин, і вольний переход сельян, — можна знайти у малому польському кружку теоретиків колишнього « шльахетського гминовладства » (але тільки шльахетського); та не дуже богато можна в польській тодішній громаді найти аналогій тому енергичному кружку россійських «западників» (критик Білінський, професор Грановський і др., Герцен, Тургенев і инші), або украйінському шчиро мужицькому напрьамку Шевченка і Костомарова, шчо був подібен до романтичного славянофильства і однакож як і «западничество», був далекий від церковного і національного узкогльадства. Ці всі напрьамки критикоју, философичними статьтьами, лекціјами історичними, сатіричноју і аналітичноју літературоју, почавшојуся з Гоголя, як тільки можно було, вели оппозицију трилогиї Миколаја і приготовили россійську громаду до тих перемін, шчо тепер зміньајуть усе лице старого царства, колись-то оплоту всеєвропејської реакціј (тьаги назад). Те, шчо польаки в західній Россії так накинулисьа на украјінофильство, на «хлопоманију,» случилось не тілько з національних причин, а більше з культурних і соціјальних, з того ж закону, по котрому ј паньсько-попівська, аристократично-клерікальна тьага також у східній Россії накинуласьа на ліберальний напрьамок, котрий вона похрестила загальним назвиськом «нігілізму,» по закону, по котрому київські попи і московські доктринери-централісти так зіјшлись з польськими панами в ненависті і брехньах на «украјінскій сепаратізм.» І там і тут — це «старій россійскій порьадок» вставав проти «новоје вольноје Россіје.» Правдивим вольнодумцьам в коронних польських землях треба б зрозуміти, шчо між панами украјіно-литовськими, хоч би вони стократ брали часть у рухавці, і паном Катковим та ще гіршоју,

зенних „приходських школах“. В својіј записці в оборону школ недільних Пирогов прьамо говорить об ціј бумазі, јак об послідку обходу школ кијівських „однієју особоју“, котора вбачила в читаньньу учениками статьті по русскіј історіјі з народнього журналу — курси історіјі і т. п. З тодішньојі розмови кн. В—ојі з Павловим видно було, шчо, окрім усього, вона образилась тим, шчо школи недільні були заведені без јіјі благословеніја і патронату. Цього вона простити не могла, — і коли потім, јак казав Герцен, „кіевская дѣвичья кн. В—ой“ спромоглась побороти перед царем самого Пирогова, то з Павловим јіј справитись було шче легче.

Тим часом проф. Павлов перејшов у Петербург, де

ніж він, россіјськоју полицејсько-олигархичноју партіјеју (великопанським табором) је крівне брацтво; за дальнішіх часів, коли післьа Каракозовшчини дуже підньавсьа в Россіјі великопанськіј і назадніј гурт, і сам Катков став замічати ті звјазки польських магнатів, прьамујучих у сојузі з россіјськими назадниками до попсованьньа і того невеликого поліпшеньньа, шчо зроблено урьадом дльа сельан в західних губерньах. Газета «Вѣсть,» шчо у роки 1865-8 основана була на гроші петербургських і московських великих панів, а најбільш предплатителів мала між польськими панами в західному крају (на імја одного пана коло Житомира висилалосьа на јакі небудь 2-3 села 132 екзем.), — газета «Вѣсть», шчо доказувала буцім усі реформи, зроблені в Россіјі за царьа Александра II, суть помилкоју, а наділи сельан землеју, особливо в західнім крају, чистим розбојем — показује правдивость того, шчо ми сказали про природне брацтво польского панства з россіјським поліцејством і великопанством. Брацтво це становитьсьа шче міцнішчим через те, шчо між сімјами приближеними до вишчих петербургських кругів је кілька јавних вихованьців језујітських. А це все зводитьсьа до того, шчо правдивим мужичникам (демократам) і лібералам (вольнодумцьам) у корінних польських земльах треба зрозуміти, шчо так званним польакам у західніј Россіјі нема другого виходу, јак або становитись вольнодумними (ліберальними) мужичниками руськими, або зоставатись польськими назадниками, — бо де нема польського народу, там нема місцьа і польському мужичництву і вольнодумству. Доки сього не взнајуть Польаки у корінних польських земльах, доти і на самиј правдивиј мужичниј і вольнодумниј напрьамок польськіј буде падати великопаньська і назадницьска тінь од шльахецтва і попівсьтва земель західно-руських,

роспорьадчики всіх школ недільних вибрали јого головоју, але куди шче раньше перејшов митрополит Ісідор і переніс чутку, шчо Павлов есть червониј револьуціонер. Ціј чутці дало ходу те, шчо в Харкові најдени були сліди студентського тајного товариства. Попівсько панськиј табор в Россиjі постаравсьа нальакаті урьад і Харковським товариством і школами, — а јак случилисьа в 1862 р. в Петербурзі пожари, то горло сього табору, „Московські Відомості“, шчо недавно перед тим перејшли під урьад д. Каткова, стали кричать, шчо пальать Петербург студенти-нігілісти, котрі через школи мајуть доступ до робочојі черні і хотьать виправити јіјі на спосіб західнього пролетаріјату. В таких доносах не обіјшлось діло і без польських панів: уже за рік перед тим, јак кијівські участникі школ недільних зньали з себе світописниј образ по прозьбі відјіхавшого в Петербург Павлова, по крају полуденно-західному, особливо по гимназијах, куди дејакі з учителів школ недільних перејшли учительами, покончивши курс в университеті, — пішли поговірки, шчо це образ закльатих ворогів польшчизни, котрі заприсьагли працьувати на јіјі згубу. У Петербурзі між доносами на школи і Павлова були ј писані јавно польаками. Јак случились

і всьакиј по неволі казатиме — «польаки» там, де треба б казати тілько «назадники і паньство західно-руського крају.» Нехај же ті, котрим це не по серцьу, одречутьсьа од помјанутих назадників і панів, а з тим разом признајуть, шчо на схід *од Сьана і з Буга «нема Польшчі», а јесть Русь* [*Біла і Украјінська*] *і Литва.*

Так писали ми в 1872 р. Тепер чујемо ми, з галицких часописів, шчо ј між польаками засновујетьсьа громадьсько-мужицькиј табор (соціально-демократична партіја). Чутка та тричі радісна дльа громадства і мужицтва украјінського, — але впјать ми мусимо сказати тіж самі слова, шчо зараз сказали. Хај з першого разу польські громадники скажуть голосно чужим і својім, шчо вони не задумујуть нічого і здалеки подібного до старого «одбудуваньньа Польшчі» в старих грьаницьах 1772 року, навіть такојі Польшчі соціалистичнојі, — і шчо де нема польського мужика. там дльа них кінчајетьсьа і јіх Польшча. Тільки тоді не поновльатьсьа гіркі помилки 1862-63 рр. і настане правдиве і користне дльа обох боків брацтво і спільність праці польаків і украјінців, — а инакше і польськиј соціалист буде дльа нас хоч дуже перегонениј, а все таки шльахтич.

пожари 1862 р. то по царському приказу було звелено недільні школи скрізь закрити, і тоді ж наставлена була комісія, котра повинна була вислідити дух і ціль школ недільних. Про дві петербургські школи було наговорено, шчо буцім то там велась соціялистична проповідь і давано читати кличушче до повстаньня письмо „Молода Россія“, — але це не тілько не витвердилось при допросах учеників, а шче виявилось, шчо квартальний умисне підбивав хлопця полу-ідіота, шчоб казав на допросі, буцім-то йому давали читати „Молоду Россію“, коли по правді давали читати тілько відпечаток з журналу „Народное Чтеніе“ про початок Русі: про Рьурика, Олега і т. д. Про другі школи по всій Россиї губернатори донесли, шчо нічого протизаконного в них не замітили. Одначе комісія, котрої голова був тайний совітник Жданов, а секретар Пржебильскій, виготовила доклад, у котрому росказувала, шчо недільні школи були ділом тайного товариства, мавшого метоју „ниспроверженіе существующаго порядка вещей и истребленіе царствующей въ Россіи династіи“. Усе діло школ недільних рухнуло! А в західним краї пропали едині руські народні школи; паньско-польські остались без супротивників.

Правда, були шче їм супротивникі в Київській губернії, але не багато було з них користі, — та мало того, з їх вийшла нова біда дльа руськоїі народньої освіти. Як стали заводитись недільни школи і завелись помьануті школи при церковних приходах коло Білоїі-Церкви, митрополит Київськиї Арсеній циркульаром, написаним дуже строго, звелів усім попам приходським завести при церквах школи. Загальна міра, яку взьав митрополит, повела лиш до того, шчо школи позаводились на папері по всіх приходах Київськоїі губернії, а на ділі вони були або мало де, або вчили в них не попи, а наймити з одставних солдатів, писарів і т. п., або діти більш пололи іерейські огороди, ниж читали граматки і псалтирі а про те, шчоб взьатись за новішчі способи навчати школьарів, з отцьами іерейами і говорити було нічого.

Скоро ј начальство замітило, шчо з школ митрополитських мало пожитку; киязь Васильчиков доложив так званому “західному комитету“ державного совіта про небезпеченьство польськоїі проповіді, требуючи од вишчого урьаду більшоїі напруги в школьному ділі. По розвазі

західнього комитету царь звелів одчислити на перший раз 10 тисяч рублів на народні школи губернії Київської, Волинської і Подольської, поручивши міністру народньої освіти, д. Головину, взьатись за діло устрою таких школ. Якийсь то архіерей з Владимирської губернії (у Великій-Русі) уже було визвавсьа дати учителів з своїх бурсаків дльа тих будучих школ. Одначе начальство київське: і генерал-губернатор і куратор учебного округа одписали, шчо дльа сього діла треба учителів вивчених на місці і знаючих край і льудей в ньому. Міністр згодивсь, шчоб заведено було в Київі „Временну педагогичну школу", котра приймала льудей, де чого вчившихсьа вже то в гимназијах, то в семинаријах. Учить в сій школі згодились без плати дехто з учителів гимназій, а найбільш з студентів университету, тих, шчо вчили в недільних школах, јак раз перед тим, у Мају 1862 р., закритих. Студенти шче за півтора року перед тим думали ј сами взьатись за таку ж педагогічну школу, і один з них, распорьадчик подільськоји недільної школи, д. Вороной, вів про се јакісь переговори з Јузефовичем, котрий тоді дуже вольнодумствував і з польаками, і з руськими. З сих переговорів нічого не вийшло, але јак тілько заклалась „Временна педагогична школа", то студенти ці зараз дали безплатно своју працьу. Гроші, шчо мали јти на плату учительам, пішли на підмогу ученикам. З того ж часу окружний инспектор д. Тулов з чиновником генерал-губернатора Чепурним стали објіздити села, по котрім сельане охотно згожувались виставльати хати дльа школ і приплачувати 30—50 рублів учительу до тих 150—180 р., котрі бравсьа давати ім урьад, і давати дешчо з огородини і др., тілько б мати „правдиві школи", а не такі, де діти їх тілько час тратьать або робльать на попа і јого сімју замісць наукі. Попробували було прилучити до діла і панів, але тілько дејакі згодилисьа дати грунт та дерево на збудованье школи, а більш говорили, шчо вони б раді помогти народній освіті, та бојатьсьа хлопоманів, котрі тілько ј думајуть, јак би пустити по школах гајдамацьку проповідь. Це казали ј ті пани, котрі, шчоб одчепитисьа, давали јакий небудь спорний з сельанами грунт, або кілька дубів на школу. Де хто дуже вже просто давав зрозуміти, шчо ті прокльаті хлопомани засіли вже ј у київську педагогичну школу. За перше пів року цьа школа вспі-

ла випустити 19 учителів і вчила 36. Дльа новихшкол прийшлось подумати про те, шчоб хутчійше вистачити книги учебні і читальники, — і в Київі взьались за роботу над такими книгами українськими, а також і россійськими, але приспособленими до льуду українського. З міністерства на це діло було відпушчено 500 руб., на часть котрих почато печатати перше виданье „Баюк“ д. Глібова. Тим часом по всіх гимназијах в Россії ішли роботи над крітікоју проекту устава середніх і низчих школ, — мало не в усіх гимназијах київського округа совіти подали голос, шчо окрім россійської мови в школах мусить бути і мова українська, при чім учителі правобічних гимназиј бачили в послідній живішчій спосіб шчоб боротись з польскими змаганьньами панувати над народом руським. З петербургської громади української дејакі льуде, маючи широкі стосунки, стали старатисьа в міністерстві про те, шчоб устав школьний дав українській мові первенствуючу рольу в школах полудневоји Россії і министерство напечатало в своему журналі статьтьу, доказуючу окрімність і самостојачість української мови, шчо була перепечатана і у „Правді“. Мені здаетьсьа, цьа ревність шчирих українців була трохі крајньоју і безтактноју: бо дати первенство, а то і виключне панованьня мові українській в школах, коли по українському писано було шче дуже мало, а школьних книг зовсім не було наготовлено, було б ділом більш рујнујучим, ніж будујучим, — бо через те народ український зразу зводивсьа по чиновницькому приказу на 5 — 10 книжок українських. Гаразд більш практичним було далі вести так діло, јак началось: готовити книжкі українські і уводити іх у школи рьадом з россијськими, вибірајучи книгу не по мові, а по ціні того шчо неју писано. Замір же зробити мову, на котрій шче не виготовлено було самих початкових книжок, казенноју (оффицијальноју) в школах, — міг тілько визвати противенство иноді між самим таки народом, шчо і справді случалось.*)

---

*) Вороги українства не раз нагадували про такі случаји, однако не розказали про них јасно. Ми знајем кілька случајів де справди крестьане казали, шчо јім треба знати казенну, панську мову, або де крестьане ображались, шчо іх дітеј учать бабським казкам, а не церковному письму. — јак колись ображались громади швејцарські

Одначе самі назадовні кружки в россійській громаді шче у 1862 р. мало огльадалисьа на украjінське движеньньа, ганьаjучись більш за „нігілізмом“, ніж за „сепаратізмом.“ Правда, шчо хоч одного з авторів поіменованних букварів, д. Стронина, і арестовано в 1862 р. та і з другими полтавцьами (між ними і писавшого украjінські стихи д. Коніського) вислано до дальніх губернij, але в карі Строніна „украjінська пропаганда“ була більше причіпкоjу, бо ні в чому було обвинуватити, — а букварь був jавним доказом в украjінстві. Тілько польські пани по правому боці Дніпра кричали на „хлопоманіjу“, і за ними почало потьагати близше до Дніпра панство лівобережне, шчо повело за собоjу чутку про те, шчо ніби вишльуть кількох з молодежі з Киjіва і Полтавщчини до дальших губернij. Післьа того, jак по доносу і з Переjасловщчини (кажуть, Трепова, тепер петербургського начальника міста) одвезено в Архангельск д. Чубинського (того самого, шчо потім працьував по зазову і на гроші імператорського россійського географічного товариства над етнографічним описаньньам правобічноjі Украjіни), киjівські „хлопомани“ написали протест проти „клевет“, котрі на них зводьать паньські реакціонери обох

проти нових школи по сістемі Песталоцці до того, шчо і школи розібрали по деревнам. От такі то по часті реальні бажаньньа народу знати паньську науку, по часті звички до старосвітського вченьньа роздували вороги украjінства до того, шчо буцім-то самі украjінські мужики не хотьать знати украjінських книг. Ми знаjемо, jак один мировиj посредник в 1863 р. д. Рахубовськіj, в Гадьач. пов. Полт. губ. начитавшись «Москов. Вѣдом.», довів одного старшину, котриj попереду роздавав хлопцьам украjінські метелики, до того, шчо тоj позбірав jіх і отдав назад тому, од котрого він узьав jіх. Нам самим тоj старшина казав таке, шчо він довідавсь шчо писати по мужичому видумали лихі льуде нарошне, шчоб мужики не добрались до паньськоjі науки. Подібне, jак розказував нам кн. Шир. Шихматов, казали і мужики білоруські. — Певно, вони не зовсім самі таке видумали, — однако на такі думки мужиків не можна було не звертати уваги і треба було jти обережно з мужиньскоjу мовоjу в школи і попереду усього виготовити на тій мові такі книги, де б була та наука, шчо мужики вважаjуть паньськоjу. Де поступувати обережно і де мужики могли на ділі доповнитись, jака користь з науки на рідній мові, — там jіх не можна було збити, jак збив напр. нашого старшину д. Рахубовськіj, — це показуjе полтавська недільна школа 1860 року. Там попробовали учити школьарів і по казенному і по украjінському, — а потім спитали jіх, по jакому jіх учити далі. — так з 157 школьарів 114 прьамо сказали, шчо по украjіньському (23 ученика були з москвинів).

боків Дніпра, і сам д. Катков приньав сеj протест на листки своjеjі „Современноjі Літописі Московських Відомостеj,“ хоч уже він перед тим спорився з „Основоjу“ зза питаньня про украjінську словесність, виговорьуjучи россіjським украjінофилам, шчо вони „передражнуjуть“ простонародніj говор, і похвальаjучи галицьких писателів з Слова“ і „Наукового Сборника“ за те, шчо вони стараjутьсьа приблизити своjу мову до россіjськоjі. (Д. Катков так судив од того, шчо jому справді була зрозумілішоjу мова панів Дідицького, Головацького і инших, але не дльа того, шчоби послідні знали справді по россіjському, а лиш дльа того, шчо вони виробльали мову з церквно-славьанщчині, німеччини, латини і самоjі польщчини, — а сі всі мови були відоміjші д. Каткову і jому подібним, ніж мова народу руського на Украjіні) — і навіть було підхватив кинениj „Основі“ jевреjським „Сіоном“, горлом жидівських ліберальов в Одессі, докір у „сепаратизмі.“

Перший рьад льудеj, шчо дужче других подержав компаніjу польським панам у жалобах на хлопоманіjу в школах киjівських, були попи. Тоді саме, jак по всіj Россіjі обсужувалосьа, jак оснувати школи народні і jак у Киjівському краjу школи вже заводились, підньалось і друге діло: про підбільшаньня доходів духовенства, дльа чого в Петербурзі був наіменованиj комітет при свьатіjшому Синоді. Сеj комітет, недовго думавши, догадавсьа звести два діла до купи: получчити житьтьа духовенства тим, шчоби передати jому школи, се-б-то обложити сельські громади новим налогом, за котриj буцім-то будуть отці jереjі учити дітеj. А jак учили вони в краjу киjівському, ми вже казали. Прибавим, шчо jак завелись по Россіjі, окрім західних губернів, земські збори, то скрізь сельанські депутати протестували протів того, шчоби школами завідували духовні, і заjавльали, шчо в школах при церквах або нічому не учать, або ж нічому не виучуjуть. Самі духовні, коли бачуть, шчо від jіх требуjуть справжнього ученьня в школах, признаjутьсьа, шчо jім ніколи: так случилосьа в дуже інтересному по ходу діла школьного в Россіjі повіті Александровському губерні Катеринославськоjі, — jак видно з оповішчених не раз б. Корфом примірів.) Сьому заміру синодського комитету школи киjівського округу стали впоперек. Само собоjу jасно, шчо митрополит Арсенjі особоjу своjеjу почитав себе в обиді заве-

деньньам школ од міністерства, котрі јавно показували нікчемність јого заходів. Треба було підорвати хоч не перед льудьми, так перед урьадом кијівські школьні заміри і кијівську педагогичну школу. Дльа сього вже було готове оружжьа, готові крики, пушчені панами-польаками і арендарьами-жидами: „г ідамацька хлопоманіја“ і „сепаратізм.“ За јіх го ј ухопились сторонники россіјського клерикализму. Органом сеји інтриги против кијівського школьного діла став „Вѣстникъ югозападной Руси,“ которij видавали в Кијіві профессори духовноји семинаріји Говорскіј і Еремич. Обидва сі пани були родом Білорусси і мали звьазки і з сотрудниками петербургськоји „Основы.“ У первих NN својіх „Вістник“ печатав історичні монографіји д. Куліша, і шче в половині 1862 р. (№ 5) сеј журнал напечатав дуже гарьачу і з толком написану статьтьу „Что такое хлопоманы?“ — котора, јак кажуть, була написана украјінцем, видавцем „Ужинка рідного польа.“ Автор просив россіјську громаду не вірити польським брехньам на молодіж придніпрьаньську і толкував, шчо, не беручи на увагу помилки і лишньу гарьачість, прирожену молодому зростові, так звані хлопомани шчирі слуги народні і страшні польському панству, а не Россіји. А нараз, ледви в пів року потім журнал д. Говорського став називати молодіж украјінську в Кијіві ворогами держави россіјськоји і народу руського, чи безсамовіжими, чи то ј самовіжими сојузниками польськоји револьуціји — і докорьав учену администраціју в Кіјіві і міністерство народньоји освіти в Россіји, шчо вони однімајуть свьате діло школ народніх у духовенства ј оддајуть у руки таких лиходіјів, јак хлопомани. (Дивись напр. статьтьу О характерѣ и дѣятеляхъ народнаго образованія.)

Тим часом і в других крајах Россіји підньавсьа такиј же самиј спор: кому віддати школи народні — чи духовенству, чи свіцькому начальству, міністерству? Питаньньа се, јак самі добре знајете, је всеевропејське. Горло назадовнього табору „Московські Відомості,“ стало кричати за духовенство; за јого ж подав голос і „День“ газета московських славьанофилів, котрі в питаньньах політичних і соціальних (јак по ділу сельанського наділу, земського ј громадського самоправленьньа і т. і.) тоді стојали з „модою, вольною Русью,“ а тілько з причини свого московсько-православного богомольства стојали за духовенство,

хоч вони нераз може дужче других партій у Россії, нападали на пороки духовенства, критикували архиєрейсько-монашескій деспотизм, стояли за свободу білого духовенства, за спілку його з громадами і т. д. Як бачите московські славянольубці добре знали, шчо то за золото теперешня всероссійська церква з їиї головами, — а все таки стояли за те, шчоб в руки цієеї „невісти Христовоїі отдати шче раз народ з школоју. Так їім затуманили голови православіе і памјать о старому московському царстві! Як одкручувались московські славянольубці од того, шчоб просто гльанути ділові в очі, видно з листу одного з них до одного з головних робітників школьного діла в Кијіві: „ја знају добре, писав він, шчо таке дијсно тепер наші попи і архиєреји, і знају добре Вас, вірьу, шчо Ви не станете навіть чипати православіја в школах. Але Ви все таки чиновники, — значить, зло німецьке, а попи теперішні хоч зло, та своје! (І чого воно своје, — а не византијське, коли вже так?) З цього бачите, јаку силу мајуть в головах буцім то вольнодумних і розумних московсько-панських пророків — пусті слова. Другиј пророк, скоро затемнившиј славоју дд. Аксакових, — д. Катков, шче смілівішче гравсь словами: спор за школу в кијівському крају, писав він в „Москов. Відом.“ јесть спор „церкви, начала свободи, і государства, начала регламентаціји.“ Це б то митрополит Арсенії — начало волі, а ми грішні — начало регламентаціји!

Се вже були часи польського повстаньня, коли в Россії, де не звикли до таких діл, ні до јакого небудь політичного житьтьа і незаборонного, вольного спору і обміну думок, став заводитись звичај примішувати до всьакого діла і спору „польську справу,“ польську інтригу“ і т. д.

От наші назадовці ј стали зводити до купи россійській нігілізм і польську рухавку, та ј докорьајучи міністерству освіти, шчо воно не віддаје духовенству школ народніх, винили јого, шчо воно хоче в школи ввести нігілізм та через те служити і польській революціји. Треба сказати, шчо міністр д. Головин зробив діло великоји безтактности, котре дало багато сили ворогам јого шче доволі незлих намірів у школьному ділі, јого легенького противенства клерикалам, схожого з тим, јаке вів Дьуріји, міністр Наполеона III. У ті часи појавиласьа за границеју політична книга Скедо-Феротти *Que fera-t-on de la Pologne?* (Скедо-Феротти

— псевдонім німецького барона з Чернігівської губерні, Фиркса, агента министерства финансів российського в Бельгії: він видавав не мало брошьур про Россію по французкому і цо руському одну проти Герцена). У сій книзі головна дума була, шчо Польщчі треба дати автономію і конституцію, але руському урьадові нічого турбуватиса, шче се може стати приміром і руському народові требувати і собі того ж, — бо Польаки народ розвитиј і до свободи стиглиј, а руські ні; на розмови, шчо мов би то в Россії је громадськиј голос (opinion publique), по думці Скедо-Феротти огльадатись нічого, — бо після цього можна сказати, шчо і у баранів, шчо скакајуть на луках через палку, је „громадськіј голос.“ Така безтактна постава принесла велику шкоду і дльа польського і дльа россійського політичного розвитку, бо в ті часи загально була підньата річ у Петербурзі про конституцію, про котру натьакало і в патріотичних протестах проти нот держав західних дворьанство петербургське, тверське, нижегородське і ин. і сам царь в одповіді петербургським депутатам говорив, шчо призове в свій час громаду на помічь урьадові в державних ділах. Помјануті слова д. Скедо-Феротти мали тим більшу вагу, шчо на јіх гльаділи, јак на голос де-јаких високих сфер в урьадових кругах, скупившихся коло Константина Миколајевича. Міністр Головин, јак усі знали, підручник сього, додав ваги такому голосу тим, шчо розіслав книгу Скедо-Феротти по університетах і гимназијах. Така безтактність і д. Скедо-Феротті і міністерства не могли не образити громади россійськоји, і в противенстві, котрі вона визивала, змішувалиса дві мисли; перша: „коли польакам давати конституцију, то і нам;“ друга: „коли нам не давати, то і јім не треба.“ (А тут польаки шче більш затемнили всім голови, бо почали повстаньња не тільки на польській землі, а і під Кијівом). Одначе најбільш розсилка книги д. Скедо-Феротити визивала по Россії нельубов до польаків, шчо „он мовльав — јак вони підходьать до урьаду россійського,“ і нельубов до министра Головина, „он јак він гнушчајетьса над руською громадоју, рівньајучи јіјі до баранів, і јак продаје јіјі польакам.“

Тій партији, котра не хотіла волі ні руським, ні польакам, а хотіла темноти в школах, така безтактність дд. Скедо-Феротти і Головина була на руку, і горло того табору д. Катков, підньав великій і на вид вольнодумниј

крик проти міністерства. А јак до Москви дійшли киівські попівські жалоби на хлопоманіју і украјінськиј сепаратізм, буцім-то покриваемиј учебним начальством, то табор Каткова прибавив шче нову вину міністерству освіти; так зложиласьа формула, котроју років за вісім гравсьа Катков про нігілізм і сепаратізм"видумані польскоју інтрігоју на згубу державі россијські, котра-то інтрига залізла і у високі круги і відтільа розсаджуе і піддержује все погубне дльа Россіјі". До сього прибавившьа ј національно-державниј централизм, котриј з того часу став народжатисьа в Россіјі і взьав собі за примір Францију та Прусију; бо до того в Россиј проти волі земель і народів стојало тілко чиновницьке самовольство і звичка до старовини, јак в царстві самодержавнім, але не національниј централизм, јак ми бачимо на приклад і в конституцијних німецьких державах, јак Прусија і Цислитанија. Сеј дух національного централизму з опаскоју подивившь на те, шчо в проекті міністерським школьного уставу стојало слово, шчо навченьња мусить бути на „отечественіј" мові, — слово, котре, јак кажуть, само міністерство толкувало дльа полудња в Россіјі в духу вигодному дльа украјнофилів.

Так ось јак з панськоі ксьондзівськоі-польських, жидівськоі-арендарських, православноі-попівських і великопанськоі-чиновницьких голосів зложившь тој крик, шчо прој шовши через уха московських „англијського клуба, старінних вьерних членов до гроба", — вирвавсь в 1863 р. з „Московскихъ Вѣдомостей" проти всього украјнольубивого, особливо проти украјінськоји мови в украјінських школах. До московських спасителів цілости держави і православноји віри пристали і перельакані розмовами крестьан про „с л у ш н и ј ч а с", тоб то такиј, шчо всі козаками будуть та землъу получать, — пани лівобічноји Украјіни, потомки „дурних гетьманів" і полковників, шчо розікрали Украјіну, навіть і такі, шчо перед тим козакольубствовали з Шевченком і потім з Кулішем.

Московські славјанофили в „Дні" шче не зовсім розгубили тоді своєјі прихільности до всіх славјан, до „хлопства", до земшчини і самосправу крајів і на половину боронили украјінців і д. Костомарова, — терпльучи од д. Коткова докір, у них „двоїтьсьа в очіх". (Цеспор подрібно росказали ми в статьтьах „Восточная полиј

тика Германіи и обрусеніе; Вѣстникъ Европи 1872 г. №№ 2 — 5) В петербургських виданьньах тоді теж шче держались сліди сили Герцена, Добролюбова, Чернишевського і т. д., — і за украјінців стојали з газет СП. Вѣдомости і навіть „Голос“. Сам д. Костомаров на одному обіді виголосив анахтему проти усьакого шчо задума одірвати Украјіну од Россіјі, — але нічого не помоглось! Проти слов д. Костомарова Моск. Вѣдом. поставили противумосковські слова галицькоји „Мети“, пропускајучи усе, шчо говорилось в „Меті“ проти польаків. Та все одно, шчоб не говорив д. Костомаров і другі украпольубці, — тоді всі охоче слухали крик проти „польськоји інтріги“ і „обаламученого неју нігілістичного і сепаратістичного панургова стада“, ніж јакі небудь резони. — Старорускиј табор взьав верх над молодим, — а з цього молодого по столицьам були дејакі, шчо навіть сердились на украјінців, чому вони справді не повстајуть та шче за одно з польаками. А всім здавалось, шчо тепер, коли пішла в гору висока політика, — не до школи і школьних книжок!

От тоді то, при таких обставинах, в 1863—64 р. р. і були виготовлені укази, котрі витіснили мову украјінську з діла освіти народу на украјіні.

Не тілько в новім уставі школьнім 1864 р. слово „отечественниј јазик“ було замінено словом „русскиј“, шчо значило „казенниј“, — через шчо украјінську мову витиснено з школ, — куди вона јак ми бачили стала входити, (сим начальство в Россіјі робило тілько те, шчо і Франціја, Пруссіја і т. п. держави), — але начальство придумало таке, шчо пахло зовсім не духом нашого віку і в наших часах ніде, окрім Россіјі, неможливе — а іменно: навіть без закону, а потајно, „адміністративним порьадком“ заборонено цензорам пропускати у печать всьакі книжкі украјінські, шчо можуть іти в школу. Свьатіјшиј Синод знов від себе заборонив такі ж книжкі церковні, а через два роки опісьля заборонив і проповідь на „простонароднііј мові і с простонародніми словами“. Приготовлені д. Костомаровим книжкі зістались без виданьня, а так само і похвалне академіјеју наук евангеліе. Росказујуть за вірне, шчо синод заплатив типографіјі за дозволене попереду вже виданье II-го випуска оповідань Опатовича, шчоб тілько воно не виходило в світ. Кажуть также, шчо міністр внутренніх діл, Валуев,

говорив д. Костомарову, шчо се забороненье не е докончене, а тілько начасове задержанье до менше смутного часу. Цензори так стали усердствувати, шчо јак у Кијіві печатавсьа букварь д. Максимовича, котриј увесь був писаниј по церковнославјанському і казеннорускому, а тілько в кінці мав одну карточку украјінських пословиць, — то і сьу карточку счистили червоним карандашем.

Так завелось з 1863 р. у Россіјі, шчо по украјінському можна було печатати стихи, поеми, повісті та хоть би і философіју Гегельа перекладати на украјінську мову. Тілько того, шчо було б правдивоју пишчеју дльа народу, не можна стало печатати. Колись то у Россіјі і Великороссіјі і Малороссіјі піднімали спори про те, јак широка мусить і може бути литература украјінська, — чи така ж усестороннья, јак і россијська, чи провінціальна і простанародньа, тілько на „домову потребу“, јак казав „День“. Тепер заборонено саме литературу „домову“, „простонародньу“, котру признавали користноју і московці. Заборонено було печатати школьні книги, навіть мішані, украјінсько-московські, — такі іменно, јакі радили писати педагоги в самому „Журналі Міністерства Нар. Просв.“ при тому ж самому міністерстві, при которому ј сталась цьа заборона.

Наука і школа мусила склонити голову перед високоју буцім то політікоју, — а на самому ділі перед розсерженим крепацькоју волеју паном, невіженим монахом і перельаканоју поліцијеју, — которі знајшли собі „вмокајушче в розум перо“ в руках перегнаного молодшими головами і через те розльутованого московського профессора!

Слава цього спасителья цілости Россіјі виросла між инчим на темноті 14 мильјонів украјінців в руськім царстві.

Тут вже мусимо залишити на кілька часу статтьу нашу в „Правді“ і пръамішче гльанути на те, шчо наробили укази 1863 р. в сільських школах украјінських, — которі тоді тілько шчо починали заводитись на правім боці Дніпра під керуваньньем кеївськоји „Временноји Педагогичноји Школи“. Говоримо так, бо учивші в нїй не тілько приготовльали будушчих учителів, але були і школьноју радоју, без котороји нічого не робилось в ділі закладаньньа школ сільських в трьох губернїях. Сталось це не по јакому небудь уставу і не по умові, — а само собоју. Усі, хто вчив в тій школі, працьували не за гроші, а по волі, були шчиро заінтересовані в тому, куди підуть јіх ученики, знали јіх, знали, хто з них може винести, могли дати раду, куди кого приставити. А д. Тулов, бачучи те і знајучи, натурально, обертавсь за радоју до учителів, росказував, при јаких обставинах буде јака школа і т. д. Ми не станемо одрікати ні в д. Тулову, ні в д. Вітте шчирості до того діла, в которому була і наша частина, через те тільки шчо вони були начальством, генералами. Ми мусимо признати за ними за ті часи і шчирость і широкиј ногльад на діло, — хоть гріх генеральства, звісно, лежав і на них і вијавивсь опісльа, коли настали нові порьадки, — а дд. Тулов і Вітте не протестовали проти них, хоч мусили добре знати, скілько було правди в тих нових порьадках. Ну, та ми, хвалить бога, не в Англіји, — де льуде поважајушчі себе не зостајутьсьа в міністерствах, коли не по јіхньому робитьсьа! На тој час, 1862 — 63 рр. в усьакім разі в школьному ділі в Кијіві вспіла було виробитись мало по малу жива нитка між учительами педаг. школи і інспектором у гору і вчительами сільськими в низу. Нитка та не рвалась і післьа того, јак учитель ішов на село, — а піддержувалась објіздами инспектора і росказами јого в раді школьній, листами учеників-учителів і т. д. То було живе тіло, одухотворене шчиростьтьу і льубовіју до діла, — тіло, јаких не дуже то багато було по казенній Россіји, которе могло розростись на користь науці і народу, јак могли розрости школи недільні, јак ростуть вікові спілки льудські в Англіји і Швејцаріји, шчо ними пишајутьсьа краји і шчо скрашујуть гострі, кольучі противенства між льудськими таборами, і потроху дајуть зростати новому тілові братства між льудьми. І јак недільні школи, јак всі такі зерна

добра, Временна школа київська була заглушена, а потім вирвана невіженними слугами казенної Россії слідом за криками проти „нігілізму і українофільства“, шчо мовльав, завели гніздо в тій школі.

Доволі подрібно описана „Вр. Пед. школа“, діла јіјі і підкопи під неї в секретній записці Н. П. Барсова, посланця міністерства в 1863 р. (тепер проф. варшавського університету) з которої коротчі витьагі зроблені в статьтьах д. В. Шульгина „Югозападный край въ послѣднее двадцатипятилѣтіе“, шчо печатались в „Кіевлянинѣ“ в 1864 — 65 рр. Тепер у нас нема під рукоју, ні записки д. Барсова, ні статеј д. Шульгіна Ми мусимо зложитись на нашу памьать та на статьтьу д. Константіновича (одного з теперішніх інспекторів школ в правобічних губернијах) в II т. Зап. Югозап. Отд. Имп. Р. Географ. Общества: „Нѣкоторыя данныя о народномъ образованіи въ Югозап. краѣ“, — хоть в ній росказано про школьне діло за ті часи дуже неповно: теперішні бо чиновники міністерства нар. просвіти не дуже радо говорьать про те, шчо робилось поперед них.

„Временну Педагогичну Школу“ називали розсадоју нігілізму і особлнво украјінофільства в школи сільські правобічних губернії. Записка д. Барсова і потім „Кіевлянинъ“ задержали імена тих, котрі були в тій школі, јак казав „Кіе—нъ“ „безкористними дьејательми“. То були: окрім Тулова (тоді інспектора училищ, потім помішник куратора, тепер в отставці) Слипушкин (тоді інспектор II гімназіјі, потім діректор) Ростовцев (тоді учитель I гімназіјі, тепер окружний окружний інспектор) Худзінскіј (учитель II гімназіјі, потім інспектор обруситель в Польшчі) Пьасецкіј (учитель II гімназіјі, тепер інспектор в ній); студенти університету: Ф. Левіцкіј (колись роспорьадник новостројенської недільної школи, потім інспектор обруситель в Польшчі, тепер теж в Київськім Окрузі, корресподент „Кіевлянина“ і „Московскихъ Вѣдомостей“) П. Житецкиј (тепер учитель в Кіјевск. војенн. гімназіјі, написавшиј Очеркъ Исторіи Звуковъ Малорускаго Нарѣчіи) Н. Шульженко (колись роспорьадник Кіево-подольсь. нед. школи, потім інспектор народних училищ Київського Учебнаго Округа, потім діректор полтав. гімназіјі, тепер діректор коллегіјі, — ліцеја Галагана) А. Тишчен-

ко (здајетьсьа, тепер судебниј слідователь в Липовці Кіјів. губ.) М. Драгоманов. *)

Ми не мајемо ні права, ні поводу розказувати, јаких хто думок державсь з наших товаришів по школі педагогичиіј. Вони не објавили јіх печатно. Ми можемо говорити тільки за себе. Ми ј тоді, јак і тепер, вважались попорченими гріхом нігілізму, не без гріха і украјінофільського, — хоч

---

*) Дд. Барсов і Шульгин говорьать також про «нѣкоторыхъ» профессорів університету, шчо буцім то теж приньньали часть праці в Времени. Педаг. Школі. Але ніјаких таких профессорів там не було, окрім д. Гогоцкого, котриј пристав до діла не в самому початку. Шчо винесла школа з јого праці можна бачити з двох случајів. Памјатајемо інтересну книгу, куди один ученик думав записати «лекціју» не простих, а «ордінарного профессора ун-та», і те, јак ученик написав великими викуртасами на книзі: Лекціјі Педагогики ордин. проф. і т. д. І шчо ж? Пријшов профессор і почав: «в воспитаніјі дьејствујет субјект і објект. Сојединьајет іх метод» і т. д. і т. д. Ученик нічого не второпав і не записав. Коли це чује: профессор вопроша сам себе: «Какаја же тому прічіна?» — Ученик радиј і пише: «какаја же тому прічіна?» — «Весьма простаја!» одповіда сам собі профессор. — «Весьма простаја,» — пише ученик. — Але далі пішли впјать субјекти, субстрати і т. д. Так із всього курса в книзі тільки ј зосталось, шчо заголовок та — «какая же тому причина»? — Весьма простая! — А один раз стрічајемо ми пр. Гогоцького. — Ви би зашлі ко мньє в субботу, говорить він, поговорілі би, как поставіть на ногі педагогическују школу. — Да она стојіт уже больше полугода. — А ви відајете Тулова? пита далі. — Да. — Ви би попросіли јево купіть одну кніжку дльа бібліотекі школи. Ја би сам купіл јејо, да дьеньег ньет. — А сколько она стојіт? — Да копьејек 50!» — (Профессор получав тоді 3000 р. жалуваньньа і мав доми в Кијіві!) Проф. Го-ј тепер завзьато виступа проти украјінофільства. Не знајемо, чи не бачив він јого тоді в Вр. Пед. Шшолі, чи шчо, — тільки ж він тоді мовчав. А на скільки він міг боротись з ним перед учениками, — це показујуть два розказані нами случајі. І це був один тільки чоловік, котрого кијівська alma mater дала школі, од котројі починалось велике діло помочі нашому сільському льуду пізнати самого себе. Ні, там, де грошеј не платьать, — там наші казенні учені не показујутьсьа! Друге діло — в банки, або в городську думу! А патріотизм можна дешевше показати — адресом цареві, Горчакову, або ј Каткову! І недільним школам, хоть вони були спершу в моді, профессори университету не дуже-то помогли. Павлов було зібрав з них шчось рублів з 40 усього грошеј, — а јак мусив одјізжати, то насилу знајшов одного, шчоб на своје місце догльадарем поставити і то вже молодого (д. Ромера), а поступившиј потім намісь цього пр. Абашев (тепер в Одессі) так шче написав в смутні часи 1862 р. донос на шчо-денну школу, шчо завели студенти дльа де-кого з учеників школ недільних, а ректор Іванішев вигнав јіјі з хат университету.

з другого боку і тоді, як і тепер, нам дорікали з де-яких украінофільських кружків нашим „космополітізмом“ і „москофільством, — хоч ми і тоді, як і тепер, цінемо Россію декабристів, Пушкина, Гоголя, Герцена, Бѣлінскаго, Тургеньева, Добролюбова, Чернишевського, — а не Россію Миколаја Павловича, і думаємо, шчо тілько тоді украінці зможуть висвободитись з під казенної Россіи, јак добре переварьать те, шчо виготовила неказенна Россіја, і тоді обійдутьсьа без неји, јак сами безпосередно переложьать на украінську мову ті новоевропејські думки, шчо доси доходили і доходьать до них најбільш через всероссійське письменство, хоч і просіјане царьською цензурою. Ми не ховали ніколи того, шчо ми думаємо про Россію, Украіну, Европу. І все таки ми працьювали, јак і другі, в Педагогич. школі і скажем прьамо, не бачили великої одміни між духом нашої праці і тих наших товаришів, котрих ми поіменовали. Јак бачите, і потому, шчо з ними сталось, вони не дійшли до нашого „сепаратізму“ і „нігілізму!“ Звісно, у де-кого з них була хоч легенька думка виставитись тим, шчо було льубезно і начальству. Та живе діло тим і росте, шчо дльа нього працьујуть не з самого тілько зреченьња усьакої вигоди, — а і тим, шчо јак воно налагодитьсьа, то усьакиј робить, јак треба, јак инакше і робити неслід. Отже Вр. Пед. Шк. в Кијіві так налагодилась, шчо в ній наперед кону виступило, јак би навчити льудеј најліпше розуміти таку, чи иншу науку і вчити неје других; — і кожниј з нас тількн про те і думав. Звісно, кому довелось, јак нам, навчати політичної науки (руської історіји), той показував јіјі такоју, јака вона була і јесть, не ховајучи ні світла, ні пльам в ціј історіј од најдавнішчих часів до самого 27 Апр. 1863 р., дньа, коли було коло Кијіва повстаньња польаків. Ми думали довести будучих учитилів школьних до того, шчоб вони знали, с е р е д к о г о і с е р е д ч о г о в о н и п р а ц ь у в а т и м у т ь і куди јім приставати з своједу школоју, — чи до розуму і мужика, чи проти них.

На Вр. Пед. Школу Кијівську стали нарікати попоред усього попи, — шчо мовльав би-то вона хоче „одтерти школу од церкви.“ Одже, шчоб обійтись в сільських школах без церкви, то-б-то без попів, звісно, ніхто тоді, тај доси з тих, шчо мајуть діло з казенними школами в Россіји, — і не думав! В Россіји шче ні разу не піднімалась розмова про

те, об чім говоритьсьа дуже голосно по всій Европі, то б то про зовсім безпопівську школу, котра јесть навіть в Голандіји, хоч коли де, то саме в Россіји на правім боці Дніпра, де перемішані православні, римсько-католики і жиди, або там, де јесть багато роскольників, — здајетьсьа, само начальство мусило б подумати об тім, шчоб, перепішчи науку церковну з школ в церкви, злити усіх різновірців в один људ школами чисто світськими. І ми це розуміли в 1863 р., і думали про те, јак би ј дітеј католика чиншовика і бідного жида притьагти в школу побік з дітьми православних крестьан, та ми дальше не јшли, јак тільки шчоб в школі не панував попівськиј дух, котриј би одганьав католиків і жидів, та шчоб піп не зајідав світського учителя і јого науки. А попам хотілось просто, шчоб або ніјаких школ не було, — або шчоб вони брали гроші і нічого не робили, і шчоб про те ніхто не довідавсь з мирьан і не мав права спитати попів, куди вони поділи ті гроші, шчо дані на народньу школу. Розсердившись на педагогичну школу київську за те, шчо вона јіх виводить на чисту воду, — попи стали дорікати јій безбожністьтьу, а далі украјінофільством. Отже именно украјінофільство з усіх тодішніх молодих таборів було најприхильніше до христијанства і навіть до православја. Украјінофіли ніколи не бачили тільки і світла, шчо в православији, јак московські великоруссофіли, — а все таки не рвали з ним, јак всеросијські западники, нігілісти. Навіть прихильники вольного розуму, раціоналисти, з украјінольубців, часто з одного того, шчоб подобатись народові, готові були не рвати з усім, шчо приросло до нашого народу з христијанства і православја. А старші з них так і дуже велику ціну давали в науці народній христијанству, особливо евангельському, — за јого прихильність до бідних, пророкам за јіх завзьату шчирість проти неправди, мученикам за твердість. Д. Куліш видав проповіді попа Гречулевича: в рьаду книг, шчо задумала видавати петербурська украјіньська громада, — буб переклад бібліји, — перша книжка, видана Костомаровим, були „Оповіданьња з св. Письма“ попа Опатовича; київські студенти — украјінофили готові були печатати маленькі Четьі-Мінеји,“ житьтьа свьатих, љубимих народом, або таких, шчо визначались на свій лад људськістьу. *) Може б јака небудь мен-

*) Ось шчо писав д. Костомаров в «Основі» (1862 р. май) в статьи

ше старозаконна, не така мертва церква, јак наша, вміла б покористуватись такими вчинками тих льудеј од котрих можна б було ждати зовсім иншого, а не прихильности до себе, јак вміла б покористуватись тим духом, шчо веде наших крестьан до штунди. Так певно зробила б церква протестаньська. Та навіть і римська, навчившись гірким способом за часи великојі зміни (Реформаціјі) і великого повстаньньа (Револьуціјі) французького, шчо то значить не

ті «О преподаваніи на малорусскомъ языкѣ»: «Что бы ни говорили модные прогрессисты, которымъ кажется удобнымъ навязать народу матеріализмъ, — народъ съ омерзеніемъ отвернется отъ ихъ ученія, коль-скоро замѣтитъ, что прежде всего, подъ видомъ этого ученія, хотятъ посягать на святыню его сердца. Народъ южнорусскій способенъ съ любовью принимать образованіе, если оно будетъ ему даваться въ православно-христіанскомъ духѣ. Православное христіанства было въ продолженіи многихъ вѣковъ основою его нравственной силы; за православіе страдали его предки; православіе слилось съ его существомъ; да и самое православіе южнорусскаго народа гораздо духовнѣе, жизненнѣе, внутренно-сильнѣе чѣмъ нѣкоторые полагаютъ, и не состоитъ, какъ часто у великоруссовъ, въ въ соблюденіи однихъ внѣшнихъ обрядовъ. Во всякомъ случаѣ, если бы мы сами, въ этомъ отношеніи, стояли подъ вліяніемъ иныхъ взглядовъ, то все-таки не смѣемъ *насильственно* (?!) подкладывать народу чуждыя ему нравственно-религіозныя или иррелигіозныя начала, противныя тѣмъ, съ которыми онъ родился, сросся, сжился. Когда его умственный кругозоръ расширится, тогда онъ самъ выработаетъ себѣ сообразную сферу идей, на основаніи новыхъ для него данныхъ въ природѣ.» Не знајемо, чи треба нам тепер шче споритись з д. К—вим, коториј говорив в 1862 р. те, шчо тепер говорьать безукрајінські украјінофіли і безнародні народовці львовськојі «*Правди*» і «*Просвіти*» і проти чого говорить те, шчо росказује сам же д. К—в про мужика-раціоналіста, Грицька-мальара, шчо читав і біблију, і свьашченну історију, але кидавсь більше на арифметику і космографију: «Онъ зналъ священное писаніе изумительно, —каже д. Костомаров (*Основа*, 1861, Апрѣль, *Воспоминаніе о двухъ малярахъ*, 47) и могъ потягаться въ текстахъ библейскихъ съ любымъ поморскимъ начетчикомъ. Но замѣтно было, что не чувство благочестія влекло его къ такому чтенію: онъ *искалъ въ немъ* того, что называется положительнымъ знаніемъ. Любознательность Грицька обращалась болѣе всего на матеріальную природу и странно было слышать, какъ онъ задавалъ себѣ вопросы, давно уже рѣшенные физикою или естественною исторіей, и искалъ отвѣта то въ библіи, то въ Иванѣ Выжигинѣ Булгарина, то въ повѣстяхъ Марлинскаго. Одинъ помѣщикъ, получившій образованіе въ харьковскомъ университетѣ, началъ давать ему книги и расширилъ кругъ его чтенія. Грицько читалъ ихъ съ жадностію. Ему подарили Всеобщую Исторію Аббата Миллота, популярную Астрономію и курсъ математики, и онъ былъ внѣ себя отъ восторга.

Нѣсколько лѣтъ не видалъ я Грицька послѣ этого, но случай при-

огльадатись на громадьські думки, — певно попробувала б обернути на свою користь такий рух, як Костомаровський, і виробила б з украйінольубства шчо небудь подібне, до старо-хорватства, старо-словінства, до старочештства, в которому і гуссівець (гуссіт) Палацкий ішов в ногу з кардіналом Шварценбергом Але, — „к сожаленью іль к счастью“ — наше казенне мертвьацьке православіје, также само, як наше світське начальство, — котре теж могло б користуватись з украйінства 1860-х років, хоч би в спорі з польським панством, не терпить нічого живого, бо чує собі в ньому смерть.

„Профессор казьонний, — говорив колись куратор і генерал-губернатор в Кийві, Бібіков, — сьледоватьельно, харошій, а сьледоватьельно ні шікать, ні апладіровать јему нье смьејетье!“ Так розсудили і наші наслідники апостолів про вигадки дд. Костомарова, Куліша і студентів-украйінофилів: „хто шче јого зна, шчо вийде з того, як народ буде розуміти біблійу? — хай ліпше зостаєтьсьа по старому!“ А коли шче зачепили світські учителі і школи кешеньу попівську і пиху митрополитську, — то-

---

велъ меня увидѣть его въ томъ же селѣ, въ 1845 году. Грицько былъ уже женатъ на крестьянской дѣвушкѣ изъ своего села, имѣлъ свою собственную хату, платилъ оброкъ и занимался малярствомъ, выручая насущный хлѣбъ на иконахъ. Безъ постороньняго руководства, Грицько уразумѣлъ свою книгу — курсъ математики и, съ изумительной правильностью и вѣрностью, рѣшалъ трудныя алгебраическія и геометрическія задачи. Онъ прочиталъ уже физику, зналъ изложенные въ ней законы природы, любилъ толковать объ опытахъ, которыми человѣческій умъ достигалъ до уразумѣнія этихъ законовъ. Но библіи онъ уже не читалъ и, вообще, его мало занималъ священный кругъ.» Окрім цих слов самого д. К—ва, багато казок народніх про свъатих, бога, попів, приказок про церковні речі показује, шчо між нашими мужиками јесть вольні розумшики (раціоналисти), звісно, в сповитку. Але перед д. К—вим, тоді јак він писав своји слова, носились мріји јого молодих часів, часів київського Кирило-Меходіјського кружка, про очишчене христіанство, шчо всіх льубить, особливо бідного, мужика, шчо стојіть ділом проти кривди, готово боротись за народ, за народність і т. д., — мріји, которих сліди бачимо ми в віршах Іереміи Галки і Шевченка, мріји пролетіли тоді і по западу Европи, по Гверацці, Ламене і т. д., змішуючись то з Маццінізмом (у італьјанців) то з соціалізмом, (у французів) — тепер у јужнонімецьких демократів. Тілько такого христіјанства, јаке снилось Ламене та Шевченкові, ніколи не було, а з тих пор, јак завелась церков, попівство, то ј бути не може нічого і оддалеки подібного јому. Теперішнье попівство стојіть скрізь за дужчого, і, коли треба, то готово і

ді апостоли не задумались стати шпіонами і підньати крик про „сепаратізм!“ Так шче раз було показано, шчо Россіја зовсім не така земльа, де б старе скільки небудь мирилось з новим, зовсім не земльа „компромисів“ і розміренного поступу вперед. Чи крашче воно так, чи ні, — тільки митрополит Арсеніј і Свьатьејшіј Сінод вилічили по крајніј мірі молодших украјінців од всьаких замірів згоди з христіјанством, од всьаких мріј про спільну працьу з поукрајінними попами і т. д., од тих мріј, которі живуть шче в головах більшој части галицьких украјінофилів і всіх мај же западно-славјанських народольубців. Так само все те, шчо начальство світське і церковне робило зо всіма вчинками молодіжі 60-х років служити народу, не ламльучи одверто з основами держави і церкви, — одучило молодіж од всьаких мріј, шчо може бути јака небудь згода між одвертими пјавками і гасильниками світла в народі — і пријательами народу. Тепер можна подьакувати за таку науку, — хоч вона дорого обіјшласьа і обходитьсьа.

Молодіжі наука цьа коштувала років з пјать сна (1864—1869), а всім коштује і досі того, шчо нема в Россіјі ніјакого навіть слабенького вчинку, котриј би вменшував бідноту і темноту народньу, поки цілком не переміньатьсьа теперішні порьадки. Так ось один з таких вчиночків, школьне діло в правобічноји Украјіні, — пропало або заснуло

од Христа одректись, або перекрутити слова јого по својому, коли не просто сховати јіх. Ось через шчо попівство скрізь було проти того, шчоб перекладати і біблију на мужицькі мови. Јак обернулось з тим попівство на Украјіні, — сказано у нас. Теж саме бачимо і в Галиччині, де попи староји партіји ворогујуть проти того, јак проти «украјінства», а попи буцім то украјінськоји партіји цілком холодні до перекладу св. письма, виданному д Кулішом, а свого теж не дајуть, а «украјнофільська» «Просвіта» хоч і шчо року справльа роковини Шевченка співами і пивами, зовсім і не дума росказувати про таку релігију, про котру думав Шевченко: про те, јак пророки виступали проти царів і первосвьашченників, јак Христос навчав, шчо багатому важко в царство небесне пројти, або јак у первих христіјане усе було спільне, — а годује народ казками про те, јак св. Миколај по воді ходив, а св. Јуріј зміја вбив, — а «народовська» «Правда» каже, шчо це значить «морально піднімати народ» — Инакше і бути не можеть з усьаким попівством, — а нема віри без попівства!

слідом за тим, як побито було украиофільство в 1863 році. —

Говоримо сміло: пропало, або заснуло, і беремось запевнити те, навіть призивайучи в свідкі льудей служащих і цифри з статьті інспектора Константиновича. Прибито було діло школьне в правобічній Украіні не тілько через те, шчо прибита була народня мова в книгах і школах, але і через те, шчо верх попів над украіньубцьами був верх темньубців в загалі над прияетельами освіти. Ми бачили, скільки совітів гімназій подали голос за те, шчоб учити в школах украінських з початку по украінському. Ті всі льуде, шчо таке говорили, не були украінофілами, а шче менше сепаратістами. Вони були тілько льудьми, котрі шанували науку і школу, або стидились не шанувати їіх*). Тепер виявилось, шчо дьячківство і поліція вишче науки! Значить науку можна і по боку! Далеко не украінофіли була і більша половина учителів в київській педаг. школі, — а всі признавали в ній, шчо учитель перш усього мусить бути проводником науки і пошани до народу украінського. Тепер і тут взьав верх ладан та палиця десьацького.

Перед вакаціями 1863 р., після прильуднього екзамену будушчих учителів сільських, прошчавсь

---

*) Спершу саме підлегле митрополитові київському попівство, навіть такі льуде, шчо не похвальали зросту великого украінського письменства, не сміли говорити, шчо треба зовсім не пускати украінської мови в школи. Так в «Трудахъ Кіевской Духовной Академіи» за Май 1867 р. була напечатана статьтьа «По поводу распространенія грамотности въ юго-западней Россіи», а в ній були такі слова: «мы не исключаемъ совершенно употребленія малорусскаго текста въ букваряхъ и книгахъ для народнаго образованія», — а далі: «Какъ ни скудна, или лучше сказать, какъ ни ничтожна, малорусская книжная литература, мы не отвергаемъ ея пособій для народнаго образованія».

з нами, учительами пед. школи, попечитель д. Вітте і в повному сборі сказав, шчо він мусить подьакувати всіх вчивших в ній, а особливо студентів, за їх гарьачу працьу, і шчо він дуже радий, шчо кікько з них покінчало курс і матиме право стати вже в пед. школі зо всім нарівні з учительами гімназій. Приїхали ми після вакацій — і перше, шчо почули, — це те, шчо нас не пустьать вже в пед. школу, шчо міністр велів замінити нас „чтобъ сдѣлать уступку общественному мнѣнію". На наше місце поступили другі *за гроші!**) А в 1864 р. новий попечитель кн. Ш. Ш. перемінив і тих, хто верховодив школьним ділом, (замість Тулова і Сліпушкина, попереду Ростовцев, потім діректор 1 гімн. Андрійашев, над которим нема того чоловіка в Київі, починаючи з самого начальства, шчоб не смійавсь, — потім смотритель повітового училишча — вже пього доволі! — Ільінскій, которий більше правив купленим кньазем у казни селом, ніж школами, — потім знов Андрійашев). Тодіж скасовано роботу над читанкою нашою, а в кінці 1864 р. і саму пед. школу.

Коли погльанути по статьті д. Константіновіча на число заложених в трьох губернійах сільських школ, то виходить, шчо в першій рік керуваньня Вр. П. шк. при одному інспектору (д. Тулову) при грошах тілько 10,000 р. на все діло, — було заведено 26, та в другій (коли вже попівство почало підкопуватись під діло), при 15,000 р. на все — 18 школ, — всього за два з лишком роки до прибутьтьа кн. Ш. Ш., — заложено було в кийівськ. і под. губб. 43 школи та на 7 школ було

---

*) З усіх јакось зоставався д. П. Левіцькій, поки не поїхав в Польшчу.

зроблено записів (а одчинені були ті 7 школ під кн. Ш. Ш. тільки за пьать років). Під кн. Ш. Ш. про школи клопоталось трое верхніх начальників і по Волинській губерніі їздило шестеро чоловіка, (Барскій, Богатінов, Страшкевич, Невгадов, Рафальськиј, Холодовськиј) которих волинськиј архиєрєј прозвав *калікамі перехожімі*, јак дльа сміху прозвали в Кијіві увесь причт кн. Ш. Шахматова. Так ось всі оці каліки перехожіі за пьать років з лишнім (1864 — 69) заложили на Волині 15 школ, — так шчо јак присчитати до них і згадані 7 школ в Под. губ., то ј тоді вијде, шчо за часи „господства калік" було одчинено за пјать років всього 22 школи!! Це були часи, коли по кијівському округу звертали назад в скарб по 200,000 р. в рік, јак непотрібних!

З 1870 р., вже під новим начальством генерала Антоновича з казни призначено по 30,000 р. на народні школи трьох правобічніх губернії і поставлено шість інспекторів, а з 1873 р. дванадцьать, которим начальство поодвело „*рајјони*", мов кріпостьам, чи комендантам. Ці кріпості самі коштујуть до 30,000 рублів в рік, коли не більше, а заложили вони у купі з мировими посредниками в 1870 р. — 9 школ, в 1871 р. — 52 шк., в 1872 р. — 29 шк., в 1873 р. — 27, в ½ 1874 р. — 8 шк. (замітим однако, шчо *ітоги* д. К — ча не зходьтьсьа на 5 школ і шчо він посчитав в *нові* школи і дејакі з тих, шчо були тілько *перероблені* по новому уставу в т. зв. однокласні школи). Јак порівньати число льудеј і грошеј, — то вијде, шчо перші часи Вр. Нед. шк. вијдуть часами најбільшоји праці дльа діла нар. школи в трьох правобічних губернијах, — а праці тоји не можна і рівньати з працеју калік перехожих, шчо

закладали в сім-вісім чоловіка тілько по 3 школи на рік (а ми знаємо случай, коли вони замикали вже бувші школи, тілько у д. К — ча те чомусь не показано). Та як бачили, і під догльадом 12 комендантів „раййонів“ число школ в трьох правобічних губернійах вбільшуєтьсьа далеко не рівно. Вже як не мало дба о школи мужичі панське земство, а все таки більш тих раййононачальників, хоч воно і не говоритъ про те, шчо треба піднімати у гору пригніченниј льахами і увільнениј царським начальством народ*).

Далі усьакиј зна, шчо в сільському школьному ділі в Россіїі багато залежитъ од інспекторів, а особливо в чиновницькій Россіїі. От же по правді кажучи, думаємо, шчо ј само начальство кијівське признаєтьсьа, шчо між 12 інспекторани раййонів правобічних і двома діректовами лівобічних, не знајдетьсьа і трьох, котрі б були не чиновниками, а справді льубили школу і учителів. Архијерејські родичі, генеральські і губернаторські прихвостні, прибувші з поручальними листами в Кијів, виживші з ума старі учителі, а іноді і такі, шчо перед тим служили десь по землемірству, чи шчо, — приймались в „штаб“ генерал-лејтенанта Антоновича правити школами на правобічній Украјіні. В діректори ж школ в Черниговщині дістався бувшиј діректор полтавськоји гімназіји д. Кульжинськиј, не тілько доношчик на гімназіу шче з часів

*) У нас нема під руками другіх чисел, окрім тих, шчо праведені в «Земскому Сборнику Черниг. губ. 1876», а там знаходимо тілько число учителів в Черниг. губ. Јіх там 168, тоді јак в трьох губернијах, шчо під дванадцьатьу раййоначальниками, всьоге 301, т. по 100 чоловіка на губернију. — При случаји дуже просимо всіх, хто зхоче помогти нашому виданьньу, посилати нам отчоти і виданьня земства, городів, інспекторів і т. и., которих, при самій добрій волі і статках, не можна здобути через книгарів.

д. Строніна (дивітьсьа отчот по управл. кіевск. уч. окр. за 1862 р. въ Ж. М. П. Пр. 1863 р., — коли не можете гльанути в секретні бумаги). Хоч він і вискочив з студентів-юристів в учебну службу за рекомендацію пр. Павлова ліберальному попечителеві Ребіндеру і получив місце директора в Новг. Сьеверському за прислугу тому Ребіндеру, — але такиї, шчо скрізь, де він не був, заводились скандальні діла о неакуратності шчотів грошових (в Полтаві тричі). Здаєтьсьа, і окружне начальство не хотіло зоставити його довше директором гімназіїї, — а з Петербурга дали йому місце директора народніх школ, — і окружне начальство нічого: зділо на здоровлья того облизнья. Може бойітьсьа його доносів*). Ми мусимо признатись, шчо сотрудник „Вѣстника Сѣверозападной Руси", ворог украйофільства, старець, служашчиї шчось більше 40 років, директор школ в Полтавшчині, шче один з найбільш гаряачих до свого діла чиновників в кийівському окрузі і з найменших чиновників, на скілько ми чули і на скілько видно з його отчо-

*) Ми вже згодували, шчо учебне начальство в Россіїї саме найполохливе, найлицемірне. Ми казали, шчо в Кийівскому окрузі нема того чоловіка, шчоб не смійавсь з Андрійашева, — прибавимо, шчоб не знав, як він виписа казну своїми книжними складами в казенніїї хаті, як він, одними рахунками за пересилку книг по народніх школах, оббіра і так бідниї школьниї скарб, (він бере шчось 5—10 % за *укупорку* і *пересилку* книг, тоді як всякиї книгарь візьме на себе пересилку, аби тілько в його забірали книги). А все таки Андрійашева не тілько терпльать, а і балуйуть, і ніодин інспектор отверто проти нього не піде. —До самих остатніх часів був при К. у. окрузі «чиновник по особим порученіям» д. Каллістратов, за которим, всякому було звісно, були скандальніші діла по спродажу крестьянам «новоїї волі» з іконами, по видурьуваньню в купі з митрополітом Арсенієм 60,000 рублів грошеї у полуумного богомільця Бредіхіна (про це була скандальна полеміка навіть ред. Кіевл—на д. Шульгина р. К—товим), — а все таки держали в службі, поки сам він хотів, і куповали в нього ікони, прописі і т. д. — Ја знају, чим јіх в руках држжать, — казав голосно К—ов про окружне начальство, —і держав!

тів печатних. Тілько, залишивши навіть те, шчо він на Украйіні не признає украйінства, подумайте шчо цей чоловік, будучи весь молодшиј вік учителем в гімназіїі (в Ніжені) не признавав Гоголя за путнього писателя! А йому дайуть в рукі народні школи в цілій губерніі в которій льудей трохи не стілько, јак в усій Швејцаріі! Добре вкрепльать такі льуде в учительах пошану до начальства і навіть до „всероссійськоїі культури!“

От через це все ми вважајемо себе в повнім праві сказати, шчо після 1864 р. діло науковоїі народньоїі школи на Украйіні по меншій мірі замерло, а надто саме там, де більш хазјајінували чиновники міністерства, каліки перехожі, потім і інспектори і діректори. Так само, особливо в Катеринославшчині (в Александр. повіті) в Херсонщині (в Елисаветградськ. повіті) в Черниговщчині, (в Борзенському повіті, в Ніженському) де шчо пробували робити де хто з земців, — а тепер, коли скрізь над земством взяли силу предводитчлі дворьан та доносчики-чиновники, јак Гарусов, Кульжинськиј і т. п., — то ј ті смирні сходи науковоїі школи сільськоїі на Украйіні поглушено ј повјалено. Ми вже не говоримо про те, шчо ніколи не може бути жива наукова школа на Украйіні без украйінськоїі мови.

На скілько, навіть при земстві, однієїі чутки про те, шчо јесть в јакійсь школі на Украйіні украйінськиј дух, доволі було, шчоб причепльатись до тіїі школи, і јак охоче зајідали ту школу попи, чиновники міністерства і великі пани, шчо в губернському земстві, — показује діло школи д. Лесевича в Лубенскім повіті (Полт. губ.) про котору ми вже трохи згадували вишче.

Д. Лесевич, сотрудник петербур. журналів „Русское слово," „Знаніе," „Отеч. Записки," — недавно видавшиї книгу про „Позітивну Філософію," — шче за часи, як заводилась воля крепаків, зрікьа взьати з викупної плати за земльу, шчо одійшла в його селі до крестьан 4000 рублів, оберпувши їіх, по умові з крестьанами на позичкову кассу, шчоб з процентів од них содержалась школа. Крестьане вибрали д. Лесевича попечителем школи. Учителя взьали в 1864 р. з київск. педаг. школи. Як водитьсьа, до учителя став чипльятись піп. — а шче гірше, шчо піп і благочинниї задумали, як би захопити гроші в своїї руки, як би підвести, шчоб школу закрили, а гроші обернули на поміч школам по всьому повіту; — тоді б попи поділили гроші між собоју. Піп і благочинниї завели такиї спор з учителем, громадоју і д. Лесевичем. Тим часом, в 1866 р., після нашої статьті в 93 № СПВ. підньалось знов польованьньа на украјінство. Як ми згадували, земець д. Іги. Закревськиї, підперајучи наші думки, написав, шчо ось мов јесть добра школа в Полтавщинї, шчо мирить науку на мові украјінськиї і на казеннїї і далі на церковнїї. З Кијіва од киязьа Ш. Шихм. пішов в Полтаву приказ, — знајти ту школу. Не знајемо доповно, чи про школу д. Лесевича, чи про иншу писав д. З-иї, іереї лубеньські одписали в полтавськиї училищнїї совіт, в котрому усердствовали діректор Кульжинськиї, губернатор Мартинов і архијерej Іван, (а виборні земські (хто?) мовчали і підписували бумаги,) — одписали, шчо ось, мовльав, денисівська школа д. Лесевича і јесть та школа, на котру вказујуть „поклоннікі кулішовки" (??!), як писав опісльа д. Кульжинськиї в газетах. Лубеньськиї повітовиї училищнїї совіт не знајшов, шчоб в школі тій справді вчили по украјінському і не зхотів закривати школу, — але губернськиї совіт заборонив учителеві д. Безуглому бути де небудь учителем. Крестьане з д. Лесевичем заjавили, шчо вони не хотьать зовсім школи, і гроші обернуть на шчо инше јак не вернуть јім учителя. Попи тоді виступили з тим, шчо гроші дані раз на „народноје образованіје" вже не гроші тільки денисівськоїї громади і д. Лесевича, — а мусьать буть поділені на повіт. Губернськиї уч. совіт закрив школу. Однако д. Лесевич подав жалобу в сенат, — котриї мусить рішати спор з земськими урьадами, јаким вважались тоді училищні совіти. Сенат згодивсь з лубеньським повітовим уч. совітом проти губернського і звернув школі ј уч.

Безуглому їх права. — про шчо сам совіт полтавськиј мусів звістити лубенськиј. Полтавськиј совіт, шчоб таки його було зверху, написав тільки, шчо лубенськиј совіт мусить догльадати, шчоб в школі не читались украјінські книжки і шчоб їх не було в книгарні школьніј. Дуже жаль, шчо в свіј час, д. Лесевичь не пожалівсь в сенат і на цеј останніј вчинок полтавського совіту, — бо уставом школьним 1864 року було звелено тільки, шчоб учили в школі мовоју казенноју, але ніде не було заборонено давати ученикам читати поза школоју і книги украјінські, ні школьним книгарньам держати їх, јак поміч і јак книги дльа читаньња, а міністерського списка книг, шчо тільки ј можна держати при школах, тоді шче не було. В тој чаі д. Лесевич певно виграв би і на цьому ділі. Та такиј вже звичај в украјінців не доводити діла до кіньцьа!

По других місцьах навіть серед земства не знајшлось ні одного, шчоб, вчепившись в діло школ і книгарень народніх, вијаснити, јака то дурницьа виганьати з них ті, зовсім нязаборонені цензуроју книги, шчо розказујуть народові про јого ж житьтьа јого мовоју — книги, шчо заслужили хвалу од усіх освічених льудеј, і не украјінців!

Так шче з 1863—1864 рр. забито було скрізь по украјінських школах науковиј дух і підкошено було живу щколу при самому корньу через те, шчо вигнато було з неји живу народньу мову і письменство украјінське.

Тепер вигнане те письменство зовсім з Россіји.

Коли порівньати ту заборону 1863—64 рр. з најновішчоју, тогорічноју, — то виходьать дуже цікаві річі:

Заборона 1863 р. настала серед страху, шчо нагнало польське повстаньња; заборона 1876 р. настала при небі цілком јасному од усьаких таких хмар і мало того, јак раз тоді, јак руське царство збіралоьь „ослобоньати“ славіјан! Значить заборона 1876 р. — зовсім безприміре і безпричинне самовольство, навіть політична безтактність, одним словом дурость першого номеру! І однакож в

1863 — 64 рр. заборона українського письменства побачила більш противенства і в печаті, і земстві; в самому урьаді були проти неї голоси. Тепер проти далеко гіршої заборони ніхто і не писнув в Россіі, — а в закордоннїй россійській печаті тілько раз два сказано було проти неї. Та і то шче з тих газет навіть не було видно, шчоб руським закордонним писательам була добре відома така річ, як діло українське. А в однїй так шче питались, чи українство справди таки поступове діло, чи ні? Звісно, — дозволена печать в Россіі дуже забита, однако про шчо инше вона вміє хоч натьакнути, а про наше діло цілком промовчала! Звісно також, шчо печать недозволена в Россіі тілько і је, шчо соціалистична, а вона була голосом тих кружків в Россіі, котрі дорікалі українольубцьам, шчо вони плохі соціалисти. В цих докорах було і јесть і досі багато правди, бо дејакі з записних українольубців, стовпів і сотрудників „Основи“ то житьтьам своїм (служба в Польшчі, по сахарньам, банкам і т. д.) то своїми писаньньами (напр. д. Мордовцева „Провинціальная литература“, або д. Куліша „Возсоединеніе Руси“, „Казачество въ отношеніи общества и государства“) показували, шчо їм нетілько далеко до такого народольубства, на которе вони мали претензїу, — і јакого слід, було ждати од товаришчів і учеників Шевченка, і од тих, кого польскі пани звали „хлопоманами, соціалістамн, коммуністами“ і т. п., але і просто не далеко од јавного скандалу. Всероссійські соціалісти тілько не догадались про одно, шчо коли українольубці були плохі соціалісти, то соціалісти на Україні мусіли сами стати українцьами і зробити сами те діло, которе справді погано робили записні українольубці. А в кінці всього нікому з правдивих ворогів казенних порьад-

ків в Россіїі не слід було так холодно стерпіти таке дике діло, јак тогорічна заборона украјінського письменства.

Јак цьа заборона, так і те, шчо јіјі всі перенесли легко, легше, ніж далеко меншу заборону 1863 р., показује, скілько перемінились діла в Россіїі з того часу. Розібравши ту переміну, побачимо ліпше ј те, јак держати себе тепер украјінцьам проти новоји заборони.

Перша одміна проти 1863 р. тепер в тому, шчо тепер нема вже в царського начальства і стілько розуму і глузду, скілько було шче в початки 1860-х років. Тоді все таки були ј серед вишчого начальства хоть сліди партіј, мужицькоји, чи панськоји, освітньоји, чи попівськоји, новоји, чи староји, — славјанськоји, чи німецькоји, — чи јак би там јіх звали. Тепер і те все забуто, або розгублено, — а нового не надумано, — і тепер вишчиј урьад в Россіїі просто случајно зібрана зграја льудеј, з которих кожниј робить, шчо в голову прижде, і закривајетьсьа, коли јому треба, царем, крутьачи ним, јак попало. Більша часть самого начальства сама зна, шчо довго не попанује, — сама не вірить ні в силу своју, ні шче менше в силу царську, — а поки шчо, користујетьсьа тим, до чого дорвалась, не думајучи, шчо виjде на далі з того, шчо вони пригадајуть, дльа самоји держави. Ось через шчо в Россіїі можна стало душити школу јак раз тоді, коли заводилась хоч би обшча служба воjенна, заборонити украјінське письменство, јак раз перед славјанськоју воjноју!

Подібна ж переміна случилась за остатні 10—12 років і серед вільних льудеј, серед вольнольубців (ліберальов) навіть. Ті, хто виступав десьать років назад, јак вольнольубці в печаті, в земстві, в уни-

верситетах, і т. п. — ті тепер або заснули, або полакејілись, — або „ждуть ліпших часів“, т. ј. одвикајуь од всьакого вільного ходу, — і також само јак і служашчі, тьагнуть, аби день до вечера, аби сберегти шкуру і кешеньу, або коли можна, набити цьу кешеньу, јак попалось: адвокатством, банками, а далі ј службоју казенноју, јак зробили дејакі з недавніх шче ліберальних адвокатів. Хај начальство перед ними, не тілько школу, або украјінські книжки давить, а хај хоч льудеј јість, — вони пальцем не двигнуть. Чи на довго чи ні, — а тілько тепер вільно-земська, середньє-ліберальна, „степенна“ партіја в Россіјі пропала! Не може бути, шчоб цьа партіја не підньалась впјать, але вона мусить повстати з нових льудеј.

Пропала також і та частина ціјеји партіјі, котору звали колись славјанофілами. Ми в другім місці (в брошурі „По вопросу о малорусской литературѣ“) доказували, шчо справдешніх славјананольубців, та шче вільних розумом, справдешніх *всеславјанців* в Россіјі не було ніколи, — бо колишні московські славјанофіли були завсігда православними і значить одхришчувались од половини західнього славјанства, та шче ј православіје чисте бачили тільки в Москві. До того ј колишні славјанофіли московські, не гльадьучи на своје часом вольнодумне јазикомельство, на ділі не могли собі пригадати, шчоб можна було шчо небудь робити, коли не позволить царське начальство, хоч би воно було тридцьать раз дурне, те шче ј, по славјанофільському, ј німецьке. І старі славјанофіли не далеко втекли од казенноји тројці *православіје, самодержавіје і народність* (казенно-московська), — і не знали, јак би јім прилагодити до неји искорки земського вольнодумства, або прихильності до не-

московських славјан, польаків, украјіццв. Тепер же тројцьа та перемінилась так: *православіје, самодержавіје і обрусеніје*, — з тим шчо веде воно за собоју: мајорати і ферми в Польшчі, нові базари дльа московських товарів, банки і т. д. (Не дурно ж Ів. Аксаков став діректором банку, хоч і перші стовпи московського славјанофільства, не минали откупів). Теперішньа буцім то славјанська партіја в Россіјі виробльуетьсьа в купецько-чиновницьку партіју на московськіј запарі, — ми сказали б: в шчось подібне пруським національ-лібералам, јак би московські славјанофіли не заслужили шче більше, ніж ті, имени *National-Servilen*. Збоку може хто подумати, — та за кордоном і говорьать, шчо ј теперішньа віјна — діло московських славјанофілів, — але це зовсім не так: коли царь зхотів, — тоді ј почав віјну; — зхотів продати сербів гр. Андраши, — і продав; зхоче продати болгар гр. Біконсфільду, — і продасть, — славјанофіли все будуть хвалити јого мудрість, втішајучи себе і тих недодумків, шчо јім вірьуть, пустими криками проти јакогось „Петербурга", јакими наповнена недавньа буцім то славјанська промова Ів. Аксакова! Мало того, — вони знајдуть шче, в чім виноватити і сербів, і болгар, — мовльав, духом западним зопсовані, або шчо таке! Де ж јім оступитись за тих славјан, шчо в самій Россіјі душить московшчина, оступитись хоч так, јак оступавсь „День" Аксакова, за польаків та украјінців в 1862—63 рр.?

Так, значитьсьа, коли погльанути на верхи того, шчо робитьсьа в Россіјі, — то можна сказати, шчо ні з відки не ма вітру, прихильного украјінцьам, украјінській школі і письменству, а шче менше захисту, навіть такого, јакиј був в 1860—64 рр. Прибавте до того, шчо старші украјнофіли, не

тілько козакофіли 40—50-х років з панів черниговсько-полтавських (Ханенки, Ригельмани і т. п.), а і хлопомане 1860-х років, як Куліш, виступають против „современного“, чисто мужицького украйнофільства, або зрікаютьсьа усьакого, як Мордовцев, або одходьать на бік од пекучих діл минути, як сам Костомаров. Здаєтьсьа, — зовсім смерть нашому ділові!

Тим то справди і трудний теперішній стан Россіі, шчо всі „верхи“ јіјі тепер підсохли, або підгнили, — і шчо нове паросльа шче не нажило собі видніх стовпів, шчо все дійсно нове і свіже в Россіі, як справди вгадав Тургенев в „Нові„ је „*Русь безгимьанная*“. Та шчож коли все „имените“ загнило, засохло, або заціпило собі зуби і шчось шепотить по захахульками! „Новь“ все таки росте, як з води јде!

Сходи нового житьтьа, нові думки нових льудеј то там то сьам піднімаютьсьа скрізь, і благовістьать новиј зріст і украјінства!

Позаторік і торік по всіј печаті в Россіі пробігла розмова про столичну і крајову (провінціальну) печать. Розмова та не доведена була до кінцьа, бо тепер не доходить до кінцьа нијака жива розмова в печаті россіјськіј, а надто газетніј, поневоленіј чиновникам і тим столичним прикашчикам і откупшчикам, которим чиновники дајуть право однім тілько говорити в газетах. Јак не старались ті откупшчикі і прикашчикі і јіх најмити, або недоросткі петербургські, шчо не бачили і не бачуть світа дальше свого „вікна, прорубаного“ Петром, коториј јіхніј малості здаєтьсьа більшим, ніж був, јак не старались замовчати, або заговорити, або висмијати розмову про крајову печать, — а все таки цьа розмова пробігла по всіј Россіі і

заворушила усьакого з читаюшчих і пишушчих по крайінам безмірного царства, се б то всіх, хто шчо небудь зна в Россіїі. Віїна тілько на час заставила забути про ту розмову, — та *віїна заставила забути і про Петербург* і викликала самих недоростків столичних провіїатись по невідомій їм Россіїі. В кінці ціїеї віїни не тілько буде кінець, або ввірветься нитка султанству і чиновникам в Константинополі і Петербурзі, — але і султанству Петербурга над Россіїею. Та, по волі, чи по не волі неїасна, розмова про печать столичну і крайову, шчо велась торік, — то була тілько чередньа чутка нового діла, — так званоїі *децентралізаціїі*, вольного впорьадкуваньня (*автономіїі*) крайів в усіх своїіх справах. А цього діла не забїеш нічим, тим менше цензуроїю і сміхом петербурських недоростків, не забїеш вже через те одно, шчо їак до того діїде час, то крайіни все ростимуть, а столицьа, середина, гнитеме, сохнутеме. Сміху столичних откупшчиків і недоростків над печатьтьу підбитих крайів (провінціїі) тепер вже через те одно ніхто не бойітьсьа, шчо за остатніїі десьаток рокік в нашіїі столичніїі печаті не зосталось і їати чоловіка, которі б себе чим небудь не закальали і нема може і трьох, которих би діїсно поважала всьа Россіїа! Коли так столицьа засохла і загнила, — то зостаїетьсьа або сохнуть і гнить всіїі Россіїі, — шчо річ не можлива, — або рости всіїі Россіїі, себ то їіїі крайінам, а з тим вмісті і крайовим породам льудським: славїанським і не славїанським, руським і неруським. І справді, — скрізь, куди не гльанемо, на Кавказ, на Волгу, в Сібір, — скрізь ми бачимо, їак крайові льуде і породи починаїуть пробувати думати, говорити, жити по своїому, а не по указу з столиць. Не вже

ж Украјіна останетьсьа по-заду? — або не вже ж, коли Украјіна підніме свіј голос, то јого забјуть голоси других крајів і пород льудських, которі так само, јак і Украјіна і украјінці, рвутьсьа з путів чиновницьких і столичних? Ні того, ні сього не може бути. Поки шчо в торішніх розмовах про крајову печать бачили ми таке, шчо тепер вже не дві столиці спорились між собоју, јак колись Москва і Петербург, а всі крајові місцьа вставали проти столиць, а навіть поривались села говорити проти городів. І тоді, коли московські славјанофіли спорились з Петербургом, вони подавали голос і за крајеві вільности, а через те мусили говорити шчось і за крајеві породи. З годом московські „дільці“ помирились з петербурськими чиновництвом (бо ј справди петербурська імперіја дочка московського царства) —і розгубили своју прихильність до вольности крајів і льудських пород, навіть славјанських. Тепер діло зачипалось глибше: усьакі городи і крајі, навіть московськојі породи, јак Поволжьа і Сібір, почали нарікати на верховенство столиць, однаково і Москви, і Петербурга. Всім, і московські породи льудім, Петрове вікно здајетьсьа діркоју, куди безслідно пропадајуть льуди і гроші, а Москва — здајетьсьа не серцем Россіјі, а павуком, которіј виссса усе те, шчо дістајетьсьа в јого сітку. Тепер вже не роздобрівші пани, — прибавльајучи „к жірному абьеду“ в московському англіјському клубі, — „мудрују бьесьеду“ про децентралізацију, автономіју, вільне братство русько-славјанських пород, — а холодні, працьовиті льуде з Казані, Саратова, Іркутска, Вологди і т. п., сами москвини зроду, — подавали, хоч слабенькиј, голос за вольу і письменство і украјінське, коли необачниј екс-украјінофіл д. Мордовцев вскубнув Украјіну вкупі

з другими „провінціями“, то б то крајами підбитими! Це все маленькі шче, а все таки живі сходи серед тих крајів і льудей, шчо більш по неволі, ніж по волі, зібрані були в московсько-петербурське царство. Це змаганьня не за тим, шчоб одірватись одним од других, — бо це не варто трати сили тепер, коли усьака жива сила на світі шука, шчоб підбільшатись через спілку з другими, јій подібними, і з сусідами а за тим, шчоб перемінити јармо спільноји неволі на вільниј і рівниј сојуз. *Це не сепаратізм, а — федералізм!* — вільна вправа в своји ділах не тілько великих крајів, јак Московшчина з підбитим і населеним јіји синами безмірним Востоком, — јак Украјіна, Біла Русь, Литва, Польшча, Грузіја і т. д., — своја, вільна вправа кожноји части цих крајів, далі кожноји громади, при вільности кождоји особи. Дійде свого кінцьа те змаганьня не скоро, — а все таки новиј зріст јого після того, јак в 1863—64 рр. потоптано були перші сходи того зільља криками про сепаратізм польськиј, украјінськиј, бессарабськиј, грузінськиј, верменськиј, сібірськиј, — видно і в торішніх розмовах про провінціальне і столичне письменство. Після вијни ті розмови непремінно піднімутьсьа, і не про одно тілько письменство, — бо вже одна вијна заставила россіјан гльанути в вічі таким крајам і породам, јак серби, волохи, болгаре, греки, вермени і т. д. Так на спільному всім великому ділі вільности підбитих царством московсько-петербурським крајів і льудських пород, мусить випливти в гору і діло вільности украјінськоји в слові, в школі, і в другому. *)

---

*) В 1872 р. в статьтьех «Література россіјська, великоруська, украјінська і галицька,» печат. в Львівськиј «Правді,» — ми покладали

Далі шчо там не говори, або ліпше јак там не замовчуј слуги і нальаканці теперішнього начальства в Россіјі, — а највиразнијшиј знак житьтьа і думок освічених льудеј в Россіјі в остатні роки, — це „народничество“, змаганьньа молодого панства „опроститисьа“, помужичитись, — те, на шчо повернулась в Россіјі европејська соціальна демократіја. Вже одно те, шчо поліціја нахапала за 2000 молодих льудеј по Россіјі за соціалистичну проповідь показује, јак розрослась вона, — і показује шчо діла того не замажеш ні прокурорським пером, ні навіть не вирубајеш катівсским „топором“, (сокирою). Все, шчо може зробити „дітовбивство“, шчо тепер робить наше начальство, виловльујучи і видавльујучи прихильну до мужика молодіж, це зу-

---

шчо такі надіјі на украјінців: «Хај же тепер украјінці візьмуть на себе міссіју служити опорою усьому автономному, усьому народньому серед ріжних народів і крајів у Россіјі, јіх адвокатом перед центротьажними силами в Россіјі, јако самиј більшиј з автономно-народніх елементів і в тој же самиј час — самиј рідниј центротьажному, великоруському . . . . . » Надіјі наші мало справдились, бо украјінці мало показали праці і над самим своїм крајем, міш ничим і через те, шчо багато сили украјінськоји розвијано по всіј Россіјі. На цеј час најкориснішче діло дльа украјінців було б працьувати прьамо на свіј крај і тим не тільки підньати своју силу, але і показати на ділі примір автономізму. Однако ми все таки думајемо, шчо природні законы зможуть взьати своје, і шчо украјінці зможуть виступити і поза своїм крајем, јак *федеративна сила* і серед других пород в Восточниј Европі, де всшіло вже багато вирости або хоть завязатись спільних інтересів серед льудеј славјанських і неславјанських. Таку надіју ми покладајемо через те, шчо укрјінцьам за ті часи, коли вони менш сами в себе чули своје украјінство довелось показати через Гоголя царству руському, шчо в јого «рожа крива,» а через Костомарова заложити основу «федеративно-народньому» погльаду на минуле Россіјі, значить і на будушче. Јакоју мовоју будуть проводити своји сојусно-мужицькі думки украјіньці серед льудеј позаукрајінських, — чи својеју, чи московськоју, — це діло не так важне. Звісно, шчо скорішче всього стануть і украјінці писати дльа позаукрајінських льудеј, тіјеју мовоју, до котроји ці льуде најбільш звикнуть, — а вже і тепер по славјанщичині багато льудеј звикајуть читати по московському, по јакому вміјуть читати і освічені льуде всьаких пород в Россіјі і московська мова стаје вже і тепер *федеральноју мовоју* на Востоку Европи.

пенити діло на 3—4 роки, так јак зупинено воно було між 1862—63 рр. і 1869—70. Але ми бачили, шчо після впину того, молодіж стала шче горьачша, і при тому шче зліпча проти начальства і замісць 100—150 чоловіків, шчо після петербургських пожарів було вислано і заперто в кріпості, — тепер прийшлось запірати 2000. Через пјать років придетьсьа запірати шче більше. А треба ж положити, шчо на дві тисьачі, тепер запертих соціалістів, зосталось певно втроје більше незапертих. Прибавте до того, шчо в часи недільних школ начальство хапало в кріпости самих тільки паничів, — а тепер воно вже маје діло і з крестьанами і робочими, котрі так јасно розумијуть вже, шчо робитьсьа в державі, — јак напр. Алексьејев. За пјать років, навіть, коли не буде за кордоном виходити ніодного соціалістичного листка, не напечатајетьсьа ніодна книжка „Хітроји Механіки“ і т. п., — все таки число соціалістів в Россіји, і серед паничами, і серед мужиками виросте, і мало того, соціалисти будуть самоју гарьачоју і самоіу значить дужчоју з „політичних“ партій Россіји, коли вже тепер бідні грішми, навіть наукоју і талантами, „безогльадні“ (крајніје) соціалисти в Россіји виступили на політичне поле јак небудь, а всі „степенні“ (умьерьеннije) льуде, ліберали, констітуціоністи і т. д. — нијак!

Третье нове зерно, которе пробивајетьсьа тепер в Россіји, це *всеславјанство*, Правда, одним својім боком воно підпира силу державного стьагуваньня крајів і льудеј (централізацију), і силу военно-чиновницьку, будить думку про „обрусеніје“ всіх славјан, а за те другим боком заставльа подумати о вільнij вправі усіх крајів, которих не обрусиш навіть і дужчими силами, ніж ті, шчо маје столич-

на Московщина. Далі начальству нашому і московським славянольубцьам придетьсьа в западній славяншчині мати діло з народом руським (в Галиччині, Буковині, Угорській Русі) і иншим славіянським під чужими панами, — значить по неволі підпірати хоч не цілиј, то половинниј, чвертовиј соціалізм. Царство і панство, шчо в середині Россіі, безпремінно буде заглушать і такиј полусоціализм, јакиј напр. хоче заводити в Болгаріі кн. Черкаськиј, однако з другого року і цеј полусоціалізм буде підкошувати царство і панство в Россіі. Далі це царство і панство, чиновництво россійське і те московське славіјанофільство, шчо јде з ним у купі, та шче до того і з попівством, обридне по черзі всім західнім славјанам: сербам, — которим вже воно солоно придшлось, — болгарам, — которих теж вже починајуть лајати дд. Аксаков, писарі „Нового Времені“, генерал Циммерман, — далі безпремінно хорватам, словінцьам, словакам, чехам. — (Про це все ми скажемо в другім місці докладнішче). А з цього всього мусить вијти спілка вільно-мужицьких таборів в усіј славіјаншчині і спілка јіх з соціалістами і федералістами в Россіі, — себ то цілком *нове всеславјанство* (панславізм).

Правда цеј федералізм, це нове славјанофільство в Россіі шче дуже і дуже „в сповитку“. Руські льуде, навіть вольнольубці, шчо повиростали, або зажились в столицьах, і вивчились најбільш на пруських книгах, мало хто тепер і дотепниј зрозуміти такі думки, јак вольнодумне, соједузне і мужицьке всеславјанство. Правда також, шчо на цју хвилину соціалізм всероссійськиј розстројениј і місцьами розбитиј, а украјнофільство в цілому не впорьадковано, а та часть јого, шчо дума

оперти козацьку „хлопоманію“ шевченкових часів на всесвітньу думку про мужицьке громадство, шче ледві народилось на світ. Однако нема поводу дуже журитись тим. Всероссійські вольнольубці і громадівці мусьать роздумати над тим, чому одні заглушились, а других розбито, — і вони мусьать побачити, шчо причина тому в тім, шчо одні не хотіли зважити на мужицтво, а другі на одміни пород льудських (національність), а ті і другі прогльаділи такі діла, јак вільне спільство (сојузність, федералізм) і славјанство. Всероссійські громадівці мусьать особливо роздумати над тим, через шчо јіх на цеј час прибито, — і вони побачать, шчо між инчими причинами, одні з перших були, окрім віри в дуже скоре повстанья мужиків, малоји уваги на науку і школу, — шче именно јіх всероссійство.

Ми не говоримо об тім всероссійстві, которе б бажало рівно счастья всім мужикам по всій Россіји, а об тім всероссійстві, которе коли не дума, шчо льуде і річі скрізь по всій Россіји однакові, шчо можна скрізь по всій Россіји однаковими способами, однаковим приводом довести льудеј до счастья, то забува про ту неоднаковість, забува, шчо в Россіји јесть породи і московська, і украјінська, і білоруська, і литвини, і грузини, і молдаване, і татари, і т. д. і шчо всероссійськиј чоловік, більш, або менш однаковиј скрізь, виплодок новоји россійськоји держави, је тілько в образі пана, чиновника, трохи купцьа і мішчанина, мужика ж всероссійського не ма і буть не може. А треба признатись, шчо тој всероссійськиј соціалізм, јакиј був доси, вбачав јасно в Россіји тілько одну породу, осібну од „руських“, — породу польську, се б то ту, котора також мала собі колись такуж державу, јак і Россіја, — і з цеју тілько одноју породоју і вмовльавсь на

діло. В цьому ніхто не тільки не винниј, тут не ма навіть нічіјеј помилкі, — бо це всероссіјство було неминучим послідком тих звичок думати про усьакі річі і тіјеј науки, шчо кожниј здобув јак спадок од старого державного житьтва ј з казенноји, державноји школи, а також і послідком того, шчо усе житьтва освітне в Россіјі зтьагнуто в столиці, де почавсь складатись і самиј россіјськиј соціалізм. На ділі сила обставин житьтва державного мусила вдавитись і в натуру і думки тих, хто прьамо хотів розвалити держави і раніш других став у нас проповідати теорітичні основи ан-архізма (без-начальство) і своје волі (автономіји) кожноји особи, громади, — і вільного сојузу јіх, — а значить, і вільного сојузу льудеј по породам і племенам, јак напр. Бакунін, один з первих в Россіјі не тільки соціалістів, але ј федералістів і панславістів. Коли були між россіјськиии соціалістами, особливо між прихильникаии Бакуніна, кружки, которі наперед признавались до федералізма і значигь наперед не засужували на знішченьња або на зневагу усьакі одміни крајів і пород льудських, то не була ні ким отверто і сістематично поставлена думка про те, јак согласувати всесвітніј соціалізм з цими крајовими і породніми одмінами, а шче менше було зроблено проб проповідати цеј соціалізм в кожному крају і кожніј породі льудськіј в Россіјі одмінно, прилагодно до неји.*) Через це

*) Про славјанство Бакуніна ми вже згадували в книжці «По вопросу о малорусской литературѣ.» На лихо казенна школа і дальшиј ход житьтва ињ дав Б-ну спізнати близько не тільки Литву, але ј Білу Русь, і Украјіну, через шчо він помилився дуже, піддержујучи польське повстаньња 1862-63 р. і на не польских земльах. Цьа помилка видимо одбила јого од славјанства, а далі ј од Россіјі, над ділами которої, јак кажуть льуде, шчо добре знали јого за останні часи, він мајже зовсім перестав працьувати. (Записка министр. юстиц. гр. Палена съ прим. редак. «Работника» стр. 21.)

тим паче могли бути між всероссійськими соціалистами такі особи і цілі кружки, которі также само вважали собі, шчо Россія скрізь однакова і мусить бути однакова, јак і ті чиновникі шчо думајуть, шчо можна однаково правити і в Архангельску, і в Лубньах, і в Ахалцику, — і которі перш усього сердьатьсьа, коли јім хто нагада про ту неоднаковість і зараз думајуть, шчо тим хтось хоче збити јіх з јіх добрих замірів зробити счастливими ввесь світ, коли ви думајете тілько нагадати про самоју природоју зроблену основу дльа јіх добрих замірів.

Заслугоју всероссійських соціалістів зостанетьсьа те, шчо вони скрізь, по всім углам в Россії виголосили про те, јака мусить бути повна господарська вольа мужика і наложили своїми головами своју проповідь. Але на ділі вони працьували такими способами, јакі могли годитись так, або сьак тілько дльа мужика московського і повертали на службу одному цьому мужикові сили і украјінців, і білорусів, і молдаван, і грузин і т. д., а значить на свій лад протьагали на далі теж саме діло, шчо почала робити держава всероссійська: одтьаганьня на користь одного московського крају достатків і розуму од мужика украјінського, білоруського, молдавського, грузінського і т. д., і тим самим по неволі сами в себе отньали силу пустити глибше коріньня по всім крајам і породам льудським, шчо обнесені казенним всероссійським забором. *) Дальше јти по

*) Багато приjшлось би написати, шчоб запевнити до безспорности те, шчо тут сказано о всероссійстві в нашому соціалізмі, шчо на ділі оберталось тілько в московство, — впјать таки потому, шчо московськиј мужик живе і притьага до себе всіх тих, хто забув про инші породи, — а всероссійського нема. Про такі діла не легко говорити через те, шчо ніхто не може похвалитись тим, шчо він зна усі соціалістичні кружки в Россії і кожниј по невоні судить про других по тим,

ції дорозі не можна, — і вже через те одно ми думаємо, шчо дальнішча працьа соціально-демократичного табору в Россіі піде инакше, — шчо не розривайучи спільности про між себе, соціалісти з усіх крайів і пород льудських в Россіі, підуть кожниї працьувати в свій край, до своїх льудей, — початки чого вже видно і тепер. Тоді і нашу Украіну знайдуть не тілько ті, хто досі вважавсь за украінольубців, — але і ті, хто одвертавсь од украінства ізза всероссійського соціалізму. —

Так ми думаємо, ччо теперішнья і найдальша година зовсім не така журлива, як з разу може вбачитись длья украінства, длья украінськоі школи і письменства, правда, в тім тілько случаю, коли ті, хто так, або инакше, а більше зна і може го-

---

шчо він бачив, — та шче через те, шчо далеко не всі кружки ті повідали прильудно через печать не то шчо про своїі діла, а хоть про своїі думки. Ми вкажемо тілько на те, шчо в усіх перед очима, напр., на те, шчо ніодно видальнья великоруського соціалізму не сказало просто, шчо оно пишетьсьа тілько длья Великороссіі, а не длья всієї Россіі, — а тако ж на те, шчо звісно напр. з печатних процессів соціалістів, або з записки гр. Палена «о преступной гропагандѣ в 37 губерніяхъ» Ми бачимо там цілі рьади призвіщч грузінських, украінських і т. п., бачимо кружки, шчо працьували по усьаким крайам Россіі. І при тому вбачаємо: 1) шчо один самиї кружок. тілько зложившись, напр., з московців і грузинів, починав працьувати — в Москві. — Київі і Одессі, — 2) шчо усі видавали і роздавали книжки: «о Стенькѣ Разинѣ,» «О четырехъ братьяхъ,» «Что й то, братцы» і т. д., книжки спеціально (почастно) московські. Ні грузинських, ні молдавських, ні польських, ні украінських, ні литовських, ні білоруських книг всероссійські соціалисти не печатали, хоть між ними була добра долька не московської породи (Вже аж в 1875 р. поіавилась украінська, і то дуже неудачна "Золота Грамота" віденських книжок «Паровамашина» і др. шчо поіавились в 1875 р. ми не можемо ставити на счет всероссійського соціалізму). Через це між ничим виходило, шчо иноді всероссійські соціалисти, навіть украінськиї зроду, обходили украінського мужика, а мусили шукати по великих місцьах, як Київ, Одесса, Харьків, артілі робітників з Московщини, до котрих теж не могли і прилагодитись. На скілько в цьому всьому була причиною недбалість і недотепність самих так звап. украінольубців, — про це ми говорили не раз і говоримо і тут.

ворити про Украjіну, украjінського мужика, і всьакі украjінські речі, не тілько не вбавльать, а прибавльать своjеjі праці, і зрозуміjуть, на чім jіjі оперти і jак jіjі направити. Між инчим користно буде згльанутись на ті часи, которі наступили післьа першоjі заборони украjінських книг в 1863 р., шчоб побачити, в чим тоді помилились украjнольубці, і навчитись, чого нам треба стерегтись тепер.

Статьтьа „Основи“ 1862 р., в которій д. Костомаров кликав земльаків своjіх покинути писати дльа своjеjі забави, а писати дльа користи мужикові, — показуje jасно, шчо розумнішчі з украjнольубців призналисъ тоді, шчо до того письменна працьа jіх була не впорьадкована, шчо кожниj писав, коли, jак, і шчо попало, „мов птахи“. Льуде з великим талантом трапльали куди слід, — jак Шевченко, — а простішчі льуде тьагли хто в ліс, хто по дрова. Шчо ж до політичних погльадів украjнофілів, то шчоб зрозуміти всьу jіх наjасність, доволі буде вказати на те, шчо один з талантлівішчих писателів украjінських, Стороженко, міг служити в жандармах при Муравjову, jак раз тоді, jак скрізь кричали, шчо украjінці, — це льалька в руках „польськоjі інтріги“. Не дивно, шчо старші украjнольубці не вміли покористуватись тими часами, jак jім вільно було писати все те, шчо j другим в Россіjі, jак вони мали свій місьачник, „Основу“, — не вміли навіть jасно поставити своje діло перед розумом хоч освічених громад украjінських, не кажемо вже перед мужицькими громадами. Д. Костомаров вирік свій суд над своjіми батьками і товарищами і хотів почати нову добу діла украjінського, привернути

письменство украjінське до науки і школи *).

Д. Костомаров своєjу статьтьоjу виступив jак колишнij закладчик „товарства Кирило-Мехводijевського“ в Киjiві в 1846 р. Це товариство полiцija задавила в самому шче сповитку, або можна сказати шче в череві матерi — (бо j в самому суду над д. К—им було сказано, шчо вiн присуджуетьсьа за „основаніе тайнаго общества, въ которомъ *обсуждаемо было бы* соединеніе славянъ въ одно государство). — Однако проти того иташиного цвiрiньканьньа і перелiтаньньа з кушчика на кушчик, jакими були вчинки украjінськi до того часу, це товариство і статьтьа д. К — ва в „Основі“ були цiнними пробами вирьадкувати украjнофiльську працьу. Тiль-

---

*) Мы видали въ нашей южнорусской литервтурѣ много хорошаго, взятаго изъ народа; но видали слишкомъ мало того, что мы взамѣнъ дали народу. Соловья баснями не кормятъ — говоритъ пословица; такъ и народъ нельзя насыщать повѣстями и стишками. Ему нужна крѣпкая, питательная пища знанія и образованія.

Не знаю, какъ скажутъ другіе, но мнѣ кажется, что пока на южнорусскомъ языкѣ не будутъ сообщаться знанія, пока этотъ языкъ не сдѣлается проводникомъ общечеловѣческой образованности, до тѣхъ поръ всѣ наши писанія на этомъ языкѣ — блестящій пустоцвѣтъ, и потомки назовутъ ихъ результатомъ прихоти, охоты для забавы переряживаться изъ сертука въ свитку и припишутъ ихъ болѣе модѣ на народность, чѣмъ любви къ народности. Горькая истина лучше сладкой лжи. Кто любитъ свой народъ, — пусть любитъ его не по-донкихоски, не воображеніемъ, а сердцемъ и дѣломъ, — пусть любитъ не отвлеченное понятіе о народѣ, а народъ въ дѣйствительности, въ ослзаемости; пусть любитъ живыя существа, принадлежащія къ народу, и ищетъ того, что имъ полезно и нужно. Въ сферѣ своенароднаго слова мы не можемъ быть полезны ничѣмъ другимъ, какъ употребивъ это слово орудіемъ общечеловѣческаго образованія. Народъ долженъ учиться,. народъ хочетъ учиться; если мы не дадимъ ему средствъ и способовъ учиться на своемъ языкѣ — онъ станетъ учиться на чужомъ — и наша народность погибнетъ съ образованіемъ народа. И вправѣ ли мы будемъ тогда жалѣть о неи? Что отраднѣе: видѣть ли народъ въ невѣжествѣ сохраняющимъ свою народность, или образованнымъ, но потерявшимъ эту народность? Конечно, при такомъ выборѣ, придется пожертвовать народностью. Но для чего же приносить безполезную жертву, когда можно совмѣстить то и другое, когда это будетъ и нравственно-справедливо?» Так писав д. Костомаров в маjськij книзi «Основи» 1862 р.

ки дльа 60-х років багато з того, шчо думалось в Кирило-Мехводіевському кружку 1846 р. і шчо сказав д. К—в в „Основі“ було вже застарілим проти того, шчо говорили тоді передові льуде з великорусів *) і вже через те не могло ні виробити міцного порьадку праці між украјнольубцьами, ні привернути до неји всіх гарьачішчих і більш по европејському освічених льудеј навіть з украјінців і через те придержало јіх в таборі „обшчерусів“.

Усього того, шчо і јак думалось в Кирило-Мехводіевському кружку ніхто не зна ј досі, окрім тих 2—3 чоловіка, шчо шче зостались живі з тодішніх братчиків; а вони не росказали про те навіть і при такому случају, јак нове повне (пражське 1876 р.) виданьня Шевченка, в которому напр. споминки самого д. Костомарова дуже короткі і часом бліді. Про цеј кружок шче менше звісно певного ніж про подібниј јому петербурськиј кружок того ж часу. Буташевича-Петрашевського, бо про петрашевців напечатано хоч казенне діло, а про Костомаровців не напечатано і того. Все, шчо доси напечатано про Кирило-Мехводіјевськиј кружок, скілько небудь вірного, це кілько слов в статьті „Жизнь Куліша“, шчо, по всьому видно, перегльанута самим д. Кулішем, в „Правді“ 1868 р. Осьде ті слова:

Шче бувши у Кијіві, звів Куліш до купи скилькохсь пријателів; в сіј то невеличкіј громаді зародилась перва думка — видаваньня книжок, потрібних до самопознаньня украјінського, і споруди простольудних школ по панських добрах. Думка була нахилити до сього де-јаких панів гуманістів і тим положити основу народніј освіті на Вкрајіні. Частенько писав Куліш із столиці до Білозерського,

*) Герцен, Доброльубов, Чернишевськіј і др.

то до Костомарова, то до инших, піддержуючи їх духа. А вони не такі були козаки, шчоб їх треба було з боку підпірати. Вони осадили межи себе і Шевченка, здержуючи його завзьате бурлацтво. Раз-по-раз вони сходились і вели широкі розмови про всьу Славјаншчину. Оттоді ж то Шевченко понаписував високі свої твори: „До мертвих і живих“, „Шафарикові“ і инші. Шчо вони про між собоју науковим сбособом говорили, то він виповідав поетичними образами, і з одного сього розумно,— јаким високим духом кијівська громадка украјінська дихала. Обньала вона своеју думкоју увесь мир Славјанськиј і глибоко зрозуміла, шчо дух украјінського льуду більш, ніж јакиј инший, здоліе тој мир ув одно живе тіло стулити. Віра Христова і историја Славјан була јім світом і теплом до великого подвигу. Свьате Письмо всі вони добре знали і з великоју шаноју почитували. І стали вони твердо на такій думці, шчо не на дипломацију треба Славјанам уповати; шчо до сього діла треба нових льудеј і сили новоји, а тіеју силоју повинна бути чистота серцьа, праведна освіта, свобода простого льуду і христијанська саможертва. Шчоб же всьому мирові було розумно, шчо тут Украјіна не поставлена альфоју і омегоју, признали вони своїми патронами всеславјанських апостолів Кирила і Мехводија і назвали своју громаду Кирило-Мефодіевським брацтвом. Највиразніщим параграхвом устава сього брацтва було приречено — тількі тих прјмати до себе, хто був знајомиј з непорочнього житьтьа і праведноји освіти. Другим знов параграхвом застережоно, — шчоб у сьому ділі школи робом не ходжено, јак у езуітів, шчо дльа своједі мети бајдуже јім було про способи. Најкрашчим способом ширити своју проповідь уважали вони устне і печатне слово ј добру науку дівчат, јак матірок і сестер тих дијателів, шчо мали колись вирости серед стуманілого льуду і холодного, лінивого панства. Там-то вони постановили пекључатись, шчоб на Вкрајіні постало јак најбільш письменнаго ј тьамушчого жіноцтва. Не в централізоване государство замірьали вони скупити всі славјанські народи, а в вільниј соју під протекторатом россијського Імператора. А јак імперија јого доти не згідна була б притулити до себе славјанськоји федерације, доки не очистилась би з ганьби кренацтва, то установлено було —помалу-малу підготовльати і панів і урьад до зрозуміньња сеји спасенноји

громадськоjі потреби за помічьчьjу науки і намови, а простиj льуд — до новоjі крашчоjі долі — за помічьчьу школ; роспочати ж се діло повинні були пани-гуманісти у своjіх селах.

Опасувались вони писати до свого приjательа Куліша про брацтво; давали тільки jому знати, шчо вони почасти розмовльаjуть громадно про всьакі поважні речі. А він jім на се відписував: „Хвалитесь мині словами, — та не матиме сили ваше слово, поки ви не заходитесь коло діла. Ділом вашим нехаj би була шчира працьа над освітоjу самих-себе і инших. Занедбаjте політику. Сам-собоjу настане час, шчо від нашого слова упадуть стіни jерихонські“. (?!) Розуміjучи, шчо Кулиш туди ж манівцем простуjе, куди вони широкиj шльах прокладаjуть і хчо діло jіх, jак урьад не зрозуміjе jого, станетьцьа дльа них небезпечним, — змовились вони не показувати Кулішу устави і до брацтва jого не зазивати. Так же само і Шевченка держали вони оддалік шчо до брацтва.*)

Коли порівньати те, шчо тут сказано, з тим, шчо говорив д. Костомаров в 1862 р. в тіj статьтьі котороjу він кликав земльаків приступити до сис-

---

*) При случаjі нелишнім вважаjемо привести і ці слова з статьті: «Жизнь Куліша,» в котрих показуjутьсьа, jак урьад наш, так і украjінофіли 40-х років. «Допитувались у Куліша, в Третьому Отділенні Царськоjі Канцельаріjі, чи правда, шчо він замірьав бути гетьманом украjінським? Одвітував jім з усмішкоjу: «Спитаjте перше, чи багацько в мене грошеj при душі, чи великі маjу добра, чи родич jа, або приjатель вельможним панам?» Роблено виписи із jого листів, перетолковувано по своjому і казано jому одвітувати по тим виписам; постерігши підступниj погльад на jого речі, Куліш закипів праведним гнівом і, забувши, де він, розходивсь так, jак jого прадід, гарьачиj Куліш у пасіці. Треба ж тут і те спомjанути, шчо — jак у першиj раз піочав jому генерал Дубельт казати, jака жде jого дльа (шчоб зальакати) — перед очима Куліша проjшла jого жінка кохана і jіjі мати, котру дуже льубив і поважав; у голові у jого закрутилось, він захитавсь і впав би, коли б не підбіг і не посадив іого Писарев киjівськиj, шчо тут же вертівсь коло Дубельта, у фраку з звіздоjу. Післьа того Дубельт почав на допросах до Куліша ласшчитись, і листи своjеjі жінки jому показувати, і царьським милосердиjем заспокоjувати, і всьачину jому по приjательські оповідати, аби шчо небудь випитати; та Кулішеві ні в чому було признаватись опріч того, шчо він свіj краj льубив, jак душу, і рад би був дльа jого добра хоч би в тачку катор-

тематичної праці над народнім українським письменством, то побачимо, шчо справди д. Костомаров в 1862 р. прильудно висказував думки Кирило-Мехводіевського кружка 1846 р. з тим, шчо в них було і вічного і застарілого.

Дуже важно, шчо і молодші українофіли не виступили прильудно в 60-і роки з другими поглядами на народнье письменство. Як зходились погльади молодших українофілів з погльадами старших, побачимо ми порівнявши ті круги книг дльа народа, шчо вони хотіли написати, з Костомаровським.

Д. Костомаров назвав цілий круг книг, которі по його думці треба було виготовити на перший раз дльа українського народу.

Ось круг д. К—ва: (Основа, 1862, Май, 2 — 3).

Надобно ограничиться элементарнымъ изложеніемъ научныхъ знаній, необходимыхъ для перваго образованія. Такимъ образомъ, кромѣ букварей, въ настоящее время необходимы для народа: краткая священная и церковная исторія, катихизисъ, отрывки изъ поученій святыхъ отцевъ церкви, изъ житія любимыхъ народомъ святыхъ, и объясненіе богослуженія. За сферою религіи должно слѣ-

---

жника запрьагтись, — не то шчо. Молоде серце вбачало тоді в Дубельтових речах не лукавство, а щирий погльад на неповинну жертву нерозумної політики і дьакувало йому шчирістьу.

«Царь думає, шчо ми вороги йому,» казав Куліш; «а ми були б йому найвірнішчими слугами, аби він схотів, шчоб ми помагали йому працьувати на добро рускому миромі.» От же шкода сліпому про живопись, а глухому про музику правити. Узьали вони таку думку, шчо Куліш — прехитра лисицьа: все робитьсьа по його думці, а він собі гетьмануйе над усіма безпешне наче і не він.; причепитись до його було нізашчо. От же таки знайшли його виноватим: як він смів написати у своїй «Повісті об Українськім народі», шчо сьому народові не подоба у крепацтві бути і шчо він туманіje від сього. І за те діло, котре сталосьа славоjу Олександра II. отець його осудив Куліша посадити на два місьаці в кріпость, а потім заслати далеко від столиці!»

довать знакомство съ природою: надобно написать для народа ариѳметику, космографію, географію и удобочтимыя сочиненія, которыя бы знакомили его съ важнѣйшими сторонами естествознанія вообще. Вмѣстѣ съ тѣмъ надобно составить грамматику роднаго языка, по которой бы народъ ознакомился съ построеніемъ человѣческаго слова. Наконецъ, надобно написать книжечку, въ которой сообщить народу главныя основанія его положенія въ государствѣ и его юридическихъ правъ. Этимъ пока можно ограничиться. Исторіи, вопреки нѣкоторымъ, мы не считаемъ нужнымъ вводить въ этотъ планъ первоначальнаго воспитанія. (?!) Исторія есть такая наука, которая требуетъ уже большаго запаса предварительныхъ свѣдѣній и значительной степени развитія: безъ того — она безполезна.

А ось плани полтавських украjнольубців, — про которі jесть звістка теж в „Основі“:

Неразрѣшеніе обществъ распространенія грамотности въ Южной Россіи, писала Основа 1862, Серпень (Августъ) 20 — 21, оказало свое дѣйствіе: южнорусскіе дѣятели стали обращаться, съ предложеніями и просьбами о содѣйствіи, въ комитетъ грамотности. А. Я. Конисскій, одинъ изъ самыхъ преданныхъ дѣлу иароднаго образованія, въ началѣ нынѣшняго года писалъ въ комитетъ: „Населеніе здѣшней мѣстности говоритъ языкомъ совершенно особымъ отъ великорусскаго, а потому съ жадностію читаетъ книги на малорусскомъ языкѣ; но бѣда въ томъ, что на этомъ языкѣ нѣтъ именно тѣхъ книгъ, которыхъ требуетъ народъ, книгъ по естествознанію. Желая удовлетворить однако своей потребности, ученики воскресныхъ и другихъ народыхъ школъ берутъ книги великорускія, но читая ихъ, безъ объясненія, ничего не понимаютъ; читаетъ ученикъ слово туча и не понимаетъ его: нужно перевести словомъ „хмара“. Къ устраненію этого важнаго недостатва я полагаю: предложить кому-либо изъ малороссійскихъ писателей, ближе всего С. Д. Носу, какъ спеціалисту, составить на малороссійскомъ языкѣ естественную исторію и издать ее отъ комитета не дороже 30 к. за экземпляръ.“ Комитетъ грамотности отвѣчалъ Конисскому, что онъ признаетъ потребность въ руководствахъ на малороссійскомъ языкѣ и, въ особенности, по части естествознанія,

но при настоящихъ средствахъ своихъ не находитъ возможнымъ поручить кому—либо составленіе на его счетъ руководствъ; если же г. Носъ составитъ хорошее руководство на малороссійскомъ языкѣ по части естественной исторіи для народа и представитъ его, то, по разсмотрѣніи экспертами, если это руководство будетъ одобрено, комитетъ, вѣроятно, согласится на изданіе его отъ имени комитета и, можетъ быть, тогда найдетъ и средства оказать изданію даже матеріальное содѣйствіе.

Другіе полтавскіе дѣятели, члены комитета, гг. Лобода, Пильчиковъ (наибольшіе принесшіе пользу полтавскимъ воскреснымъ школамъ), также Оболонскій, Косовъ, Куликъ и Куровъ просили комитетъ указать имъ популярные учебники, для перевода ихъ на малороссійскій языкъ. Сочиненія эти должны быть по слѣдующимъ предметамъ: а) краткая, но хорошо изложенная, св. исторія ветхаго и новаго завѣта; б) сочиненія, излагающія нравственныя и общественныя истины; в) сочиненія, относящіяся до народнаго здравія; г) популярная ветеринарія, преимущественно рогатаго скота; д) сочиненія по хлѣбопашеству, огородничеству, садоводству, пчеловодству, шелководству, разведенію табаку, красильныхъ, маслянистыхъ и волокнистыхъ растеній; е) сочиненія по сельскимъ ремесламъ, *)

З Кијіва присланиј був в „Основу“ ось јакиј лист:

---

*) При случаји замітимо двоје дуже характерних боків украјіноФільськоји праці в Россіји,—которі видно і в цьому місці «Основи»: «Привыкла собака за возом бігти, то ј за саньми біжить!» — кажуть. Россіјанам непремінно треба обернутись до начальства, шчоб позволило јім шчо робити, — замість того, шчоб самим по собі працьювати до кінцьа. Прохали, шчоб було «общество распространенія грамотности» в Полтаві, — начальство не згодилось, — тоді обернулись в таке «общество», шчо було вже заведено начальством, в комітет грамотности! Воно правда, треба неперестанно лізти в вічі і начальству, добиватись свого права, — треба витьагати такі «общества,» јак комітет грамотности, шчоб казали свій суд над украјінським ділом, — тільки трета було це робить не раз, не тільки в 1862 р., —а ј опісльа, а то сам кемітет грамотности забув свій суд, — а шче більш треба самим не кидати своји́х замірів і своје́ји праці ні при јаких обставинах. А именно од другоји звички наших льуде́ј самим не працьювати і виходить така кумедна річ, шчо полтавські украјінці просили петербур. коміт.

„У насъ (Основа, 1862, Серпень, 23—24) заготовлены для печати священная исторія и краткій катихизисъ, готовится къ изданію географія украинская и географія всеобщая, и краткая естественная исторія. Кромѣ того приготовляется: обзоръ сельскаго хозяйства и сельских ремеслъ у мелкихъ южнорусскихъ хозяевъ сравнительно съ сельскимъ хозяйствомъ и ремеслами за границею; евангельскія притчи и небольшая книжка басень, выбранныхъ изъ доселѣ — изданныхъ басенъ. Далѣе составляется книжка для чтенія; цѣль ея — выяснить явленія природы, которыя совершаются съ-поконъ-вѣку у каждаго предъ глазами, какъ-то: дождь, снѣгъ, туманъ и проч.; кое-что про жизнь нѣкоторыхъ звѣрей, особенно отличающихся отъ прочихъ; расказы про нѣкоторыя страны, представляющія что-нибудь особенно интересное въ географическомъ и этнографическомъ отношеніи. Въ эту же книжку должны войти статьи по естественной исторіи, по другимъ естественнымъ наукамъ, по физической географіи, по народной медицинѣ, гігіенѣ и пр. Наконецъ, мы занимаемся составленіемъ русско-украинскаго словаря: эта книга очень необходима, для насъ болѣе необходима въ настоящее время, чѣмъ украинско-русскій (??!) словарь, ибо украинськую рѣчь мы понимаемъ, а въ теперешнемъ нашемъ дѣлѣ въ составленіи книжекъ, гдѣ приходится надъ каждымъ словомъ долго думать, такой словарь доставитъ великую помощь. Составляется этотъ словарь такъ: мы подѣлили между собою все, что было написано до сего времени по-украински; одни взяли литературныя произведенія, другіе старинные акты, лѣтописи и прочее; каждый изъ насъ долженъ выбрать всѣ слова, встрѣчающіяся въ избранной имъ книжкѣ; затѣмъ выбранныя слова будутъ соединены въ-одно подъ общею редакціею. Нашлись добрые люди, которые помогаютъ намъ въ этомъ дѣлѣ

грамотности «указать имъ популярные учебники для перевода на малорусскій языкъ,» — та ще і *предлагали* цьому комітету *предложить* кому нибудь изъ малорусскихъ писателей, *ближе всего* (до кого?) С. Д. Носу составить на малорусскомъ языкѣ естественную исторію и издать ее отъ комитета *не дороже 30 к.* за экземпляръ!!!

Як прочитаєш такі «тонкості,» та ще такі гарьячі обіцьцьанки і надіїі, які печатаємо зараз далі, — то по неволі скажеш з Гоголем: «О, Русь, вижу тебя изъ моего прекрасного далеко!» — тільки не спитаєш: «куда же несешься ты?» — а зрозумієш, чому вона все стоїть на одному місці.

деньгами, такъ-что на изданіе словаря у насъ средствъ достанетъ.„

Здавалось, шчо д. Костомаров тілько сказав те, шчо украјінольубці думали по всіх кутках, — і шчо скоріш можна було бојатись, шчо в трьох місцьах зробльать однакові діла, ніж шчо нігде не зробльать нічого. „Основа“ писала післьа кијівського листу: „въ Петербургѣ также составляется русско-украинскій слеварь для пособія при изданіи книгъ“, а про саме виданьнја јіх писала: „Если одновременно между южноруссами, живущими въ разныхъ мѣстахъ и не имѣющими непосредственнаго между собою общенія, родилось глубокое сознаніе необходимости изданія полезныхъ книгъ для народа, — то нѣтъ сомнѣнія“ і т. д., і т. д.

І справді, — на заклик д. К — ва стали озиватись в „Основі“ украјінці з усіх боків. Попереду д. *Степан Погарскиј* з Варшави (Осн. 1862, Липецъ), далі „Изюмскаго уѣзда землевладѣлецъ *Димитрій Запара*, коториј именем панства украјінського писав ось шчо (Основа, 1862, Жовтень, 5).

„Вы можете, если вамъ угодно, сомнѣваться въ человѣчныхъ стремленіяхъ всѣхъ насъ, помѣщиковъ и землевладѣльцевъ вообще; но я думаю, вы повѣрите хоть тому напримѣръ, что между нами есть очень много людей, ясно понимающихъ, — что съ распространенірмъ правильнаго образованія въ народѣ, разовьется всякого рода промышленность, а слѣд. улучится и земледѣліе, а слѣд. и наши земли, поднявшись въ цѣнѣ, станутъ давать большую ренту; — что только образованіе научитъ нашъ народъ смотрѣть прямо на вещи, заставитъ его безпристрастно взглянуть на бывшія между ними отношенія и на теперешнія наши, относительно его, дѣйствія, и так. обр., окончательно примиритъ его съ нами; — и что только вслѣдствіе всего этого слово п а н ъ и п о м ѣ щ и к ъ утратитъ наконецъ, часто не справедливо, придаваемое многимъ изъ насъ — значеніе — въ литературѣ — чего-то

смѣшного и даже оскорбительнаго, въ народѣ — чего-то ненавистнаго.

Повторяю еще разъ: — вы можете сомнѣваться; но не смотря на теперешній страшный неурожайи и на колеблющееся положеніе (теперь, покамѣсть) хозяйства нашего, — на такое дѣло, какъ образованіе народа, мы денегъ дадимъ и ошибку вашу докажемъ дѣломъ".

Порьад з листом Д. Запари напечатано в „Основі" такиј же гарьачиј лист д. *Аркадіја Јоніна* з Лебедіна, і далі дуже розумну статьтьу, підписану *А. Городиськиј* (певно з Полтавшчини) „Чему и какъ учить нашъ народъ", в которій знајдутьсьа нові приміри того, јак трудно нашим хлопцьам розуміти московські книги. В списку льудеј, дававших гроші д. К — ву на печатаньња книг украјінських знаходимо имена льудеј з усіх крајів наших (Основа, 1862, Жовтень, 6, 7; Листопад: „Лепта Батуринскоі громади", *Ипполита Вовка*, „Письмо въ Основу" *Д. Запари* про те, јак завели, післьа слов засідателья *Гессе-де-Кальве* і судьді *Науменка* зборову книгу на діло д. К — ва в Ізьумському суді). Післьа листу д. *Зосима Недоборовського* (з Одесси) впорьадчики „Основи" писали: (Основа, 1862, Серпень, 14)

„Зазиваємо на труд і на поміч усьакого — і багатого і вбогого — хто тільки льубить своју Краіну, свіј нарід, і думаје стати јому у пригоді. Хто маје гроші, нехај пожертвује частину дльа льуду на учебники; хто маје талан і знатьтьа, — нехај пише книжки. Просимо слать і своји гроші і своји труда на руки Миколаја Івановича Костомарова, в Петербург на 9 линіјі Василевського острова, дом Карманова; вибрані льуде тут усе розберуть, — візьмуть на розвагу і дотепність книжок і потребу цеји, чи другоји, дльа народу, та ј присудьать громадоју і росход на печать і скільки видати грошеј за працьцьу. Хоча тепер тут

перекладајетьсьа, на нашу мову, Евангеліја и пишетьсьа: свьашченна ј церковна исторіја, геометріја і космографіја, — да се не стане на заваді нікому, коли чијсь иншиј труд буде пригоднішиј.

Час уже нам усім старатись дльа наших діток, і дльа нашого хліборобного льуду: через јого ж то трудовиј піт ми багатіли і достатком і освітоју“!

Вишче ми вже привели гарьачі обіцьанки кијівські. Те шчо тоді вже де хто починав дивитись косо на початки праці украјінців, само шче більше підбивало надіју, шчо украјінці не погајуть часу. І справді „Основа“, виписавши кілька слов, в котрих „Совр. Лѣт. Моск. Вѣд.“ почала вже бурчати проти украјінців, — крикнула: „Пусть это элегически-зловѣщее напоминаніе послужитъ нашимъ южнорусскимъ дѣятелямъ къ еще болѣе тѣсному соединенію въ трудѣ на пользу народа; пусть оно пробудитъ заснувшихъ и не дастъ покоя лѣнивымъ и равнодушнымъ“.

Післьа всього цього можна було сподіватись не аби чого. Думку д. Костомарова, јак бачили ми, гарьаче привітали украјінці всьакого стану: профессори, пани, чиновники, студенти. Піддержали јіјі і багато з москвинів. Зібрано було до 5000 р. грошеј в руках самого д. К — ва, не шчитајучи того, шчо було в руках кијан и харківців. І однакож скоро вијавилось, шчо діло, до которого кликав земльаків д. К — в, не підсилу тодішнім украјнольубцьам. Д. К — вим за цілиј рік видано було тілько дві книжки (Арихметика д. *Коніского* і Оповіданьньа з св. Письма д. *Опатовича*), хоть шче в 1862 р. Основа писала (Серпень, 23) „въ рукописяхъ находятся нѣсколько переводовъ Евангелія. Написаны священная исторія и катихизисъ“. В Кијіві, де часом можна було побачити сбори по 200

чоловіка українськоїі молодіжі, — в скарбу їїі лічилось до 2000 рублів, — післьа всіх горьачих слов, јакі ми бачили, напечатали 1 книжку! В Харкові було теж не менше украјінольубців, — а не вијшло ніодніїі книжки. Один з важнішчих робітників „Основи“ признававсь нам, шчо јак міністр Валујев зупинив украјінські наукові книжки дльа народу, то петербурські украјінські громадьане не дуже то журились тому, а навіть раді були, — бо книг готових не було і вони думали вијти з стиду і наготовити книг, поки, јак думали, не довго, держатиметьсьа заборона 1863 р.. Прођшло *девјать років*, — і петербурські (основські) украјнофіли не тілько не наготовили книг тих, а шче, коли в 1872 р, вијшло в Кијіві нове виданьня „Де шчо про світ божиј“ і показалось на ділі, шчо про валујевську заборону вже забули, — все таки петербурські украјнофіли не напечатали ні однієї книжки. В 1874 р. в Кијіві видано було наново одну з тих книг, шчо видав було в 1863 р. д. Костомаров, — „Оповіданьня з св. Письма“ д. Опатовича. Петербурські украјнофіли вјать не поворохнулись! Ні про јаких „вибраних льудеј“, которих згадувала „Основа“, не чуть було ніколи. Так дождались „основјане“ до новоїі заборони уже всіх украјінських книг в 1876 р. Тілько д. Куліш спромігсьа аж в 1870 р. видати в Відні переклад чотирьох евангелістів, — в Липську псалтиру, а в 1869 р. переклад пјатикнижьжьа Мусијового. (Книги ті вијшли без имені перекладчика, та д. Куліш опісльа сам признав јіх своїми в переднім слові до II тому своїеї „Истории возсоединенія Руси“, сказавши однако, шчо він видав переклад св. Письма дльа Галиччини (для спасенія русской народности въ галицкомъ обществѣ) — а не дльа Украјіни!

Та на Украјіні переклад тој рідко побачиш, а галичане теж бојатьсьа јого ширити. Остатні ж книжки Нового Завіту вже сьомиј рік ждуть печаті! *) Про тіж геометріјі, космографіјі, і т. п., которі обіцьала „Основа„, шчось не чуть, јак і про ті книги, шчо писались в Кијіві і, кажуть, в Харкові.

Такиј несчасниј кінець бучно початого і доброго діла случивсь не тілько через валујівську і синодську заборону, але ј через власну недбалість украјнофілів, через недостачу шчирости, через ту „тонку конспірацију“, ту славутньу украјінську хітрість, шчо в кінці всього сама себе вловить замісць ворогів, — а головнішче, од чого ј виходьать всі ті хворости: *од нејасного розуміньньа свого діла і свого стану серед усіх обставин, од недостачі здорового*

---

*) Добавити треба, шчо на ј те, шчо печатано було з св. Письма, јавилось пізненько. У передовојі молодіжі на Украјіні вже пројшла та мішанина православіја з народовством, јака шче була у старших украјінофілів, кирило—мехводівців, ј од них зајшла було ј до молодих в 1862-63 р. А в усіх вспів пројти тој запал, з јаким би в 1863 р. гльанули украјіньці на переклад Св. Письма. Јого треба було тепер розпускати потај од начальтва, значить під страхом кари, — так дльа цього треба таких льудеј, котрім би льубо було не тільки слово в книзі, а ј ті думки, шчо тим словом говорьатьсьа, а цього теперв же не може бути з св. Письмом у передових украјінціа. А середні не стануть одважуватись, шчоб розпускати ті книжки, шчо заборонені. Одні, хто взьав би охоче укр. переклад св. Письма, так це сектанти, «штунди,» так вони ледве знајуть про нього, і вправльајутьсьа з синодским перекладом «на русское нарѣчіе.» Скрізь украјінофилам нашим приходитьсьа співати пісеньку:

Par un étonnant hasard
Nous arrivons toujours trop tard!

Так ось тепер тілько видано повниј збір писаньнь Шевченка, — тоді јак багато вже з них видихалось, — і нікого ним не поворушиш. Не те було б, не та була б і сила Шевченкова над Украјіноју, јак би те все було напечатано в 1840-ві роки, так јак печаталось в свіј час те, шчо писав Міцкевич, або В. Гьуго. Та навіть і зараз післьа смерти Ш-ка багато б шче здалось з тих јого творів, котрі тепер прочитајеш та ј скажеш: добре, та пізненько! Тепер вже об цім самім треба *не так* говорити, — а кому шче можна *так* говорити, тој не зна, шчо то воно за Нерони, Јесејане, Рогволоди!

громадського розуму (політіческаво развітіja). і *старосвітськість думок про громадське діло, т. зе. одсталість од віку.* Ці всі слабости можна побачити і перечитавши ті статьті, которими „Основа“ кликала земльаків до помочі ділу д. Костомарова і в которих тодішні украjінофіли розмовльали з світом про своjі праці і плани.

Најпростішче діло, коли заборонено було печатати книгі в Россіjі, булоб напечатати jіх за кордоном, в Галичині, де криком кричала потреба мати русинам наукові книжки і де украjінці збудили на себе великі надіjі, не тілько в молодшіj партіjі, котора і назвалась украjінською, (шчо видавала „Вечерниці“, потім кулішівкоjу „Мету“) а j в старшіj (шчо не вживала кулішівкі, однако перепечатувала в „Слові“ статьті „Основи“, а потім лајала „Москву“ і д. Каткова). Ті надіjі галичан на украjінців сталjи марними, через шчо вијшло, шчо старша партіj а в 1866 р. одвернулась од Украjіни до тіjеjі самоі „Москви“, котору шче півроку перед тим лајала, — а молода стала сохнуть і вдержавши тілько имја народньоjі, украjінськоjі і справльајучи дльа форми споминки Шевченка, на ділі стала австро-уніjатськими чиновниками, которим Шевченко такиj же свіj брат, jак і всьакому чиновнику. Скоро післьа 1863 р. і пізнішче нам трапльалось не раз питати звісних украjнольубців, чому не печатаjуть евангелиja і инших книг за кордоном, коли заборонено було печатати jіх в Россіjі — і чули одповідь, — „шчо jак би це було так зроблено, то украjінці показали б себе такими ж бунтовшчиками, jак Герцен і другі виселенці з Россіjі, або jак польаки, і через те б і ствердили те имено, шчо про них „писав д. Катков і назавше б розсердили начальство, — а тепер воно, побачивши, шчо украjінці льу-

де смирні, зніме свою заборону — і можна буде все, шчо треба напечатати в Россіі".

З такою мудростью можна тільки діждатись, шчо і світ забуде про нас і ми сами забудемо те, шчо сами колись думали. І те, шчо початих в 1862 р. книг ніхто і не подумав кінчати, — всього ліпше показує, шчо ми говоримо правду. Не диво, шво з такою мудростью украпольубці 1860-х років, не тілько далеко свого діла не повели після 1863 р., а шче майже зовсім його зарізали в Россіі і в Галиччині!

Нам було б несказано жалко, як би хто подумав, шчо ми винуватимо кого небудь з украпольубців 60-х років і навить їх проводирів, а шче більше, як би хто подумав, шчо ми не цінемо і того, шчо вони зробили в свій час для українського діла, особливо д. Костомаров, од которого більш усіх залежало зробити чи так, чи сьак з виданьнам школьних народніх книг. Ми всього менше хочемо бути подібним тим цінительам старших робітників нашого діла, до которих прикрада Герцен стишок Давидова.

Стараго Гаврилу,
За измятое жабо
Хлещутъ въ усъ да въ рыло!

Наукові праці д. Костомарова про мужицтво і громадство в історіі Русі льагли основою нового украінства, його спорні листи до польаків, до москвичів поставили діло украінське перед сусідами, а його колишнье Кирило-Мехводіевське братство 40-х років і науково-політичні статьті про союзність (федералізм) в старій Русі були ластівками украінского всеславіанства і федералізму в усіх Русьах, як його книги про Стеньку Разіна і про Сьеверноруські Народоправства були науковими лас-

тівками і московського мужицтва і громадства. Шчо до другого з верховодів украјінських часів „Основи‘, д. Куліша, то хоч невигідні обстави житьтьа, особливо післьа аресту 1847 р., шчо запопав в јого на дорозі за границьу до науки на академика славјанських мов, — і не дали јому випестити твіј науковиј талан до костомаровського, — та все таки він вијасинв не один бік житьтьа і думок нашого народу. Особливо ж цінне в д. Куліша проміньња завзьатости до праці дльа Украјіни, которе заставльало јого кидатись з працеју і в Галиччину, коли трудно було працьувати в Россіјі, которе пробива і в јого нешчасних остатніх писаньньах, шчо в них ганьбить д. Куліш украјінське мужицтво, — козацтво, „хлопоманіју“, і соціалізм, — думајучи прихилити попівство, панство та царство — все ж таки до украјінства. Даремна надіја, — нехвальна дорога, — а все ж таки почтива упертість! Ми цінемо јіјі навіть в самому недужному јіјі образі, — а всеж таки мусимо сказати правду про слабість підстав праці основських верховодів дльа нашого народу, — додавши, шчо говоримо јіјі не јак законник, шчо шука обвинуватити особу, а јак дослідець природи, шчо шука всьому причини.

Все лихо нашого діла за часи „Основи“ і післьа того було в тому, шчо воно більш оперто було на нејаснііј льубові до рідного крају і породи, ніж на всесвітніј думці про добро і вольу чоловіка і наукового розуму. Ось через те заснули одні, згубили колишніј запал другі, (при чому ослабла і сама наукова сила јіх) заплутались треті!

Вже, јак сказали ми, самі ті статьті, которими „Основа“ кликала земльаків до виданьња книг народніх, з јіх поклонами „государсту“, з јіх хва-

лоју „православіју“, з јіх виходками протів модних (??) матеріалістів“ і тим, шчо вона викинула *історіју* з кругу книг, которі вона хотіла видати попереп усього длъа народу, з тими „просимъ указать“ і „предлагаю предложить“, — не показували ні міцного духу, ні громадського (політичного) розуму, ні навіть працьовитости. А діло стало так, шчо кабінетним ученим, учителъам, стихописцъам, не порвавшим зовсім звјазків з казноју і службоју, пријшлось показати і міцниј вольниј дух, і політичниј розум, шчоб взъати верх в тій біді, шчо обльагла јіх діло, на більшу половину зовсім не політичне діло, а тілько таке, шчо стало політичним, тілько через дурость, ненависть до всього живого і охоту усе рівньати в одинаковиј салдатськиј рьад пстербурського начальства і московських крикунів.

Після катковського крику і валујевськоји заборони робити шчо небудь украјінське стало вважатись мов би противним закону. З тіјі пори стало перед украјінобъубцъами таке питаньња: чи робити јім проти закону, чи по закону, і јак? Отже, шчоб потрапити добре на всъакиј счучај, — треба, шчоб голова була зовсім свіжа од непремінноји покірливости і страху перед законом начальственним — а дивилась на тој закон тілько, јак на одну з обставин свого діла„ — треба, шчоб думки ј серце твоји тъагли наперед усього до діла, а потім вже чоловік розбірав, јак јого зробити, чи законно, чи ні. Звісно, шчо коли можна зробити законно, — то треба ј робити ј так, а коли ні, — то шчо ж робити?! треба робити наперекір закону. Багато де-чого з того, шчо поклали зробити „основјане“ можна було зробити тілъки за довгиј час, та шче змовоју кількох чоловіка. От же длъа того треба було, шчоб лъу-

де цілком завзьались своєjу думкоjу, до запалу, до того, шчоб об чім би не задуматись, шчоб не почати, а все звертати до одного, до сього діла. Такі тільки льуде, шчо вже так затьаглись в діло, вдержатьсьа і за кілька років на однiй дорозі, витремаjуть обіцьцьанку, притьагнуть до себе других подібних же замісць того, шчоб розгубитись jім про між себе і розгубити тих, хто було пристав до діла. Але таких льудej украjінольубство шче не бачило серед себе, окрім Шевченка, — і то по часті і часами, jак це бува у поетів, та шче у таких не вишколених, jак Тарас. Та j в загалі украjінольубство не бачило льудej з політичним, громадським розумом, а особливо з таким jасним і широким розумом, та до того з твердим духом, jакого треба дльа чесного, але сложного і трудного діла, jак украjінське: діло і чисто украjінське, і всероссіjське, і всеславjанське, — одно в Россіjі, другі по краjах Австріjських, — діло і кабінетне, і мужицьке, діло і національне, і політичне, і соціальне, і культурне!

Шчоб скрізь потрапити jак сдід, треба було украjінству багато льудej до праці, — та шче j льудej неабиjаких. А притьагти льудej та шче міцних, могло тілько jасне слово і примір. А jак нарошне саме в трудні часи украjнольубство поховало своjі прапори, до того, шчо j доси „Основа“ і основjане, такі, jакі вони були, зостаjутьсьа прапорами і верховодами украjінства, которі прьамо стаjуть перед льудьми. Все инше, молодше коли не заснуло зовсім, то закутало своje слово так, шчо не доберешсьа до того, чого воно справди бажаje, або поховалось в псевдоніми, аноніми, під которими иноді в jакій небудь галицькій часописі (Меті, Правді) і викрикувалось шчось, більш гарьаче, ніж jасне, тілько завше таке, за которе сам кричавшиj не дума

стояти в Россіи, таке шчо иноді і сам він не бачив в печаті, јак не бачить галицьких часописів мајже ніхто в Россіи, новіть ті, хто в них пише. А вже коли пішло діло на схови, на шопотаньња, та на аноніми і псевдоніми, — тоді прощчај політична партіја, — а далі прощчај і всьаке діло!

Ми показали, јак украјінольубці не спромоглись напечатати своји книги за кордоном і провести јіх в Россіју наперекір начальству, — незаконно. Именно через те не спромоглись вони робити своје діло і там, де закон позвольав, і там, де закон давав јім пролазку і там, де можна було повернути закон на свою користь.

В 1864 р. видано було в Россіи нові судебні устави, котрими довго тішились наші степенні вольнодумці, особливо мировими судами і присьажними. Усьакому було јасно, шчо коли судебними уставами дана була вольа усьакому прији в суд і слухати, коли і мужики були покликані в присьажні, — то треба було, шчоб усьакиј міг, јак ліпше, розуміти, шчо то за суд такиј. Ось через шчо, коли хтось в Катеринославі надумавсь написати книжечку про нові суди по украјінському, то цензор, не думавши, пропустив јіјі. Јасно, шчо можна було написати книжечки і про вольу і мирових посредників, і про земство і т. и. порьадки Багато з молодих в 1860-63 рр. украјнольубців стали і гласними в земстві, і миров. посредниками (особенно в југо-западних губернијах) і адвокатами, — і однако ж ніхто з них не подумав об таких книжечках, јак та катеринославська. Вон так і зосталась одна однісінька, аж поки в Кијіві в 1874 р. не вијшла книжка про нову рекрутчину *(Јак тепер одбуватиметьсја воєнна служба)* та аж в 1875 р. *Про кари, до јаких присуджујуть мировї судді*, до-

словниј переклад устава *о наказаніяхъ, налагаемыхъ мировими судьями*, се-б-то книжка, котра могла більше тішити украјінофильське серце, шчо ось мовльав і по нашому можна закони писати, а ніж шчоб јіјі легко було зрозуміти мужикові.

В 1865 ж р. вијшов новиј закон про печать, по котрому в столицьах можна було печатати книги в 10 листів без того, шчоб попереду показувати цензору. По тому закону зовсім заборонити книгу міг тільки суд, і такиј порьадок держався до 1873 року (після того міг вже задержувати книгу і комітет міністрів), — а суд був прильудниј і мусив опіратись на законі. Отже про украјінські книги не було (та нема ј досі) јавного закону, шчоб не можна було јіх печатати, — а валујевська заборона 1863 р. була тільки таjниј циркульар по цензорам од міністра, (і тепер теж саме, — тільки тепер в циркульарі тому сказано, шчо так робитьсьа *по Высочайшему повелѣнію*). Значить, шчоб вивести діло на чисту воду і заставити суд зньати заборону з украјінських книг, треба було тільки зложити јаку небудь географіју украјінську, чи шчо, в 10 листів (закон сеј примусив россіјских книгарів придумати особливиј папір, шчоб і недуже велика книга містилась на 10 листах), — та ј пускати, — хај цензор, коли хоче, в суд одсила, шчоб задержав. Суд не міг би знајти закона, шчоб таку книгу задержати. А коли б нижніј суд јак небудь і причепивсь, — то в усьакім разі діло виводилось би на зисту воду, на прильудну поговірку, — далі јого можна було перенести в сенат, котриј тоді не раз визвольав ті книги, шчо задержували цензори і на віть нижчиј суд. Так і робили не раз видавці вольнодумних книг в в Петербурзі і самиј суд над книгами тими, роздзвонениј в газетах, помагав тому,

шчоб звернути прильудну увагу і викликати поговірку про льубі видавцьам гадки і про вільниј розум (діло книги Вунда *Душа человѣка*, Лекки— *Исторія Раціонализма*, Ткачева „Беккера—Рабочій вопросъ“ і т. д.) В крајнім случаји, јак би книгу задержав і суд, то пропадало рублів 400-500 та на видальцьа може б косо гльануло начальство. Але украјінольубці не спромоглись на таку пробу за 8 років, — хоч між бувшими громадьанами петербургськими, харьковськими, кијівськими ідруг. були льуде неслужашчі і заможні, були своји адвокати, банкіри ј инші.

Так вијавилось, шчо украјінольубство було самим слабим з усіх вільних зрістків 1860-х років у Россіји, самим полохливим, — і не диво, шчо про јого зовсім було ј забули льуде, шчо воно ј на світі јесть.*) З кінцьа 1860-х років почина оживати письменство украјінське, але маjже тільки в однім

---

*) За кордопом звичајно або зовсім не знајуть про украјінство, або навмисне ховајуть те, шчо робить наше начальство проти нього, або вже прибільшујуть тој гніт начальства проти украјінців. Так напр., коли поминути газети, навіть в книзі A. H. Kirkora — O Literaturze pobratymczych narodow slowianskich (w Krakowie 1874) написано не знать шчо про костомарівськиј кружок і розказано, шчо мов би то за нього «поета Шевченка і Максимовича (??!) вислано на Кавказ в прості салдати, — а кілько сот (!!!) инших було вислано в Сібір (??) і в дальні губерніјі» (стр. 64), а шчо в 1863 р. «профессора Сторчина, инженера Лободу, адвоката Косінского (Конісского) літераторів докт. Носа, Чубинскаго, Савича (?) і багато (?) молодіжі університетськоји вислано на Сібір (??) або в прості салдати (??) на Кавказ(?)і до Оренбурга. Арестовано звісного мецената(?)письменства малоруського Пашченка (??!.) Потоцького за перехованьња оружжа (?) в Полтаві розстрельано (?!!) Часописі малоруські «Основу» і «Читальњу» (?) зупинено. Забрано багато популярних книг і дальше виданьња јіх заборонено. Переводчика св. Письма попа А(о)патовича «osadzono na rekolekcye.» (ст. 70). Мабуть з такого джерела довідалась і львівська «Правда,» котра не раз казала, буцім то «московськиј урьад кара Сібіром тих, хто замовить слово за Украјіну.» На самому ділі ніхто з украјінофілів ніколи не був висланиј в Сібір, не виключајучи ј Шевченка, шчо був покараниј більш усіх: службоју салдатом коло Арала. Окрім того кілько чоловіка, всього

Кийіві. Попереду показуютьсьа виданьньа викладів самого народу (казки, пісні), далі вірші, бајки, — далі наукові книжки дльа народу. В останній рік перед новоју забороноју, украјінських книг вијшло в Кијіві 35% з усіх, шчо там напечатано. Знајшлись льуде, шчо перельакались того, — були такі, шчо кричали про страшну змову украјінську, про те, шчо украјінольубці, особливо кијвські, держать себе јак *кагал* жидівськиј. („Кіевлянинъ," „Русскій Вѣстникъ," „Голосъ" 1874-75 рр.)

Даремниј страх, не по заслузі похвала! На ділі було зовсім не так: вјать сталось, шчо украјінольубці не вміли покористуватись тими тими чотирма роками, в которі цензура пропускала наукові книжки украјінські. Книг тих вијшло і мало (всього з десьать путніх) і в тому, јакі то були книги, видно, шчо в украјінців, навіть печатавших книги в одному місці, не було именно змовленоји праці, а не то вже кагальноји міцноји спілки і упертости. Окрім кількох повісток і казок, шчо вијшли в Кијіві маленькими книжечками, *метеликами*, в 1872-76 рр. наукові книжки були: 1) Де-шчо про світ божиј, — перепечатана потім і в Одесі, — 2) Розмова про небо та землю і 3) Розмова про зем-

---

за 30 років, не більше 15 чоловіка, було покарано најлекшоју політичноју карою: висилкоју в дальні губернији — чого ј рівньати не не можна з карами, которі терпльать напр. польаки за національне діло, або москвини і «общчеруси» за соціальне. Украјінству приходитьсьа најтруднішче з усіх других вольних таборів в Россіјі через те, шчо начальство видумује такі речі, јак зовсім не пускати печатати книг украјінських, (шчо однако не трудно обіјти, печатајучи за кордоном) але особистих кар на долю украјінольубців пријщлось најменше. Вільно ж напр. «Правді» говорити, јак про преслідуваньньа украјінства наприк. і про те, шчо в 1867 р. у д. Куліша одньато в Варшаві службу, котроји јому ј брати не слід було! Післьа цього придетьсьа вважати великоју перешкодоју дльа украјінольубства те, шчо за нього не дајуть звізд і крестів!

ні сили (ці обидві переклад з великоруського з добавками), 4) Про холеру, 5) Про ведмедів, 6) Левіцького, Перші київські князі, 7) того ж, Татаре і Литва, 8) того-ж Унія і Петро Могила; 9) Лободовського Дітські пісні, казки й загадки; сьуди ж треба додати і нашу 10) Про татар, козаків та турків. Бачите, як мало тих книг, і як случайні всі ті книжки. Доволі буде гльанути наприклад на книжку *Про ведмедів*. Це шматок з перекладу книги Брема *Про звірів*, шчо зробленій був, хоч не весь шче в 1863-6 рр. Вже в 1874 р. він появився з Петербургу в Київі і ходив по льудьах, поки з його хтось напечатав чомусь самих ведмедів! І чому именно ведмедів, — з котрих не починаєтьсьа ні в кого наука про звірів?! Так собі! Або книжка *Про холеру* вийшла именно тоді, як ніякої холери не було, — а коли була холера на Украйіні (1871—72), тоді ніхто про неї не писав. Та і яка то користь з книжок про болісті, коли нема першої книжки *про тіло* чоловче?! Книжка дльа зовсім маленьких дітей була видана всього одна, — і та, як нам звісно, попокрутилась по льудьах цілих два роки, поки появилась в світ. На скільки мало було у наших украйінольубців праці, навіть неупорьадкованної над книгами народніми і школьними перед забороною Јузифовичевською, видно з того, шчо після тої заборони пройшло вже більше року, а шче *ніодна така нова украйінська книжка* не показалось в печаті закордоній, окрім книжок цілком соціалістичних (*Про багатство та бідність, Про те, як наша земля стала не наша, Про хліборобство)* котрих дітьам не можна давати до рук, бо вони їх не зрозумійуть. Подумаєш чи не пускаютьсьа часом писателі украйінські знов на таку ж „тонку конспіраційу," яка було зада-

вила діло їх післьа 1863 р. Коли так, то можна наперед сказати, шчо знов вона доведе до того ж. Начальство через нашу покірливість не подобріje, а тільки світ, навіть і наш, знов забуде про нас, — а в Галиччині знов підбуджена новим зростом украjінства молодіжь, шчо на цej раз стаje однаково і проти дьачківських свьатоjурців і „Слова“ і проти сонних народовців (lucus a non lucendo) „Правди,“ стратить надіjу на украjінців і не піддержана ними вцjать на більшу половину вернетьсьа до дьачків „Слова“ і засне з „Правдоjу;“ — наш народ зостанетьсьа на однім місці, або піде вперед за чужим приводом, jак ті штундисти, шчо обходьатьсьа з петербургськими псальмами і евангелієм, і майже не знаjуть про украjінські, а нова молодіж наша знов на більшу часть піде за маревом всероссіjства, чарез те тільки, шчо побачить коло нього ті думки, котрими тепер живуть передові льуде по всіj Европі. Сором буде, коли так станетьсьа. Ми не здивуjемось однако, коли воно так буде, — бо стиглість в політичному ділі, сміливиj розум, тверда памjать про діло, способність огльадати всі jого кінці і вміти скрізь поспішитись подати свіj голос, зробити, шчо треба, де треба, в свіj час, — це такі речі, которих льуде не набуваjуть одразу, та найбільш набуваjуть не вигадками з голови, а пробоjу серед самоjі праці, часто післьа гіркоjі науки, гірких втрат!

Шчо j теперешні украjінські писателі так же само мало чому навчились з гіркоjі науки послідніх часів і багато забули (шче гірше, значить, Бурбонів) це можна було бачити з того, шчо де-кому з них прийшла думка ховатись в 1875 р. од гніва „Русскаго Вьстника“ під стріху „Голоса“ того самого, шчо в 1874 р. брехав иа украjінофільс-

тво, јак мов би-то на польську штуку — і мало того, шчо ховатись, — а шче ј писати јому хвалу, шчо, мовльав, вмів мудро розібрати, шчо доброго, а шчо поганого в украјінстві. Цьа хвала „Голосу,“ підписана именем чесного музики украјінського, нікому і нічому не помогла; над нею навіть посміјавсь устами всесвітнього најмита (Гамми-Градовського, — теж чада Кијіва і навіть „Кіевлянина„) сам „Голосъ,“ (јак недавно смијавсь він над тими викрутасами, котрими заміта старі козацькі гріхи д. Куліш, пишучи проти украјінського мужицьтва, козацтва, Шевченка і т. п., — по своіх „Возсоединіяхъ“ та „Русскихъ Архивахъ!“)Тілько ј того, шчо украјінською рукоју в „ Голосі “ вдарено „ украјінофільскија увлеченија на археологіческом сјездье в Кијевье в 1874 г.“ і в проф. Міллера, котриј мав стілько чесности, шчоб виступити проти брехень „Голоса“, — чого наперед, певно, вже пр. Міллер не зробить. Шче торік ми бачили друге, шче більш надоладне діло, јак одна, і дуже добра, хоть паньська книжка украјінська сховалась під стидкоју стріхоју „славјанскаго благотворітельного комитета,“ шчо, здавалось би, мусив добре огиднути украјінольубцьам својім ворогуваньньам проти украјінства і просто шпіонством.*) Та мало того, на тој час верховодив в комітеті тому тој самиј чоловік, шчо не раз шльопав печатними і словесними доносами і самого написавшого ту книжку і того, кому вона присвьачена! Далі ми начитались з протоколів кијівського географ. товариства, шчо в товариство те члени јого наслали „грамадноје калічество етнографическаво матьеріала.“ Начальство замкнуло те товариство, — і јого не вирьатували

*) Ми розуміємо «Сербські пісні», переложені д. Старицьким.

прохвалені київськими географами і етнографами "покровителі" ні з київських панів та генералів, ні з петербургських. Де те „грамадноје калічество?" Не вже ж ті, шчо јого назбірали, не витребовали јого до себе, а потім сами не обробили јого дльа печаті, або не знајшли таких, шчоб те зробили? Мало того, ми знајемо, шчо је цілі книги украјінські, і книги цінні, хоч цілком законні, та до того підписані цензурољу — шче перед забороноју 16 Маја 1876 р., а все таки јіх чомусь ми не бачимо в печаті. Бачучи ј знајучи усе це, ми ні трохи не здивујемось, коли ј тепер знајдутьсьа украјінські писателі, шчо замісць того, шчоб просто печатати своји книги за кордоном, будуть слати јіх в Петербургську цензуру, все сподівајучись, шчо може таки вона змилостивитьсьа, — а вона льубісінько буде ховати јіх, так шчо у писателів не зостанетьсьа, по чому јіх знову переписати, — або будуть ховати по скриньах своји писаньња і збори, поки јіх поједьать миші, або поки вони втратьать своју ціну, так шчо тілько мишам ј годитимутьсьа! Ми не можемо не вважити ј на те, јак трудно печатати украјінські книги за кордоном, навіть в Галичині. Там нема ні одного јавно прихильного украјінцьам товариства і самі ті, шчо звуть себе украјіноф ілами бојатьсьа держати себе так, шчоб не ховати својіх звьазків з "московською" або „козацькоју Украјіноју," бојатьсьа, шчоб јіх не обвинуватили в „панславізмі" украјінськім, в гајдамацтві, „нігілізмі". — Там самиј смирниј украјінець піде за „нігіліста" і „гајдамаку," з котрим побојатьсьа мати діло галицькі украјінольубці, народовці, „ліберали," од котрого вони не тільки повтікајуть, а ј сами шче з перельаку наговорьать на нього не знать чого, јак тілько „Слово," Dziennik Polski, або гульашчиј

жандарм причепитьсьа до нього. Додајте до того безтактність і помилкі самих украјінців в ділах јіх з галичанами і те, шчо украјінці так же скоро забувајуть про Галичину і не хотьать попрацьувати дльа неї, јак часом багато покладајуть надиї, шчо вона вивезе јіх діло, — і вам стане јасно, чому шче багато треба часу, поки справди виробитьсьа спільна галицько-украјінська працьа і поки Галичина зможе стати дльа украјінсько-славјанського діла тим, чим вона мусить і може бути. Ми знајемо цевсе ј друге де-шчо, —через шчо не здивујемось, коли втеперешніх трудних часах, украјінське діло не заблишчить, так јак би мусило і могло б, коли б хоч десьаток-другиј льудеј в Россіјі і Австріјі (десьоток-другиј на 17 мильјонів!!) узьавсь за нього шчиро ј дружно.

А все таки, погльадајучи ј на те, јак воно хоч дуже потроху, та все посувалось доси, — думајемо, шчо помимо добројі, чи злоји волі Івана, Кузьми чи Петра, — все те, шчо робитьсьа в Россіјі і Австріјі, посуне вперед украјінське діло, — і не попустить, шчоб тепер в такіј силі поновились помилки і недбалість украјнольубців 60-х років. Ми мајемо таку надију справди через те, шчо тепер в Россіјі і на Украјіні поставлено јасно думку про добро громадське, которого розумні льуде ждуть *не з гори,* не *од начальства,* а *з низу, од себе самих* і тим підрізані в коріні ті „тонкі конспіраціјі“, ті надиї на милость начальства, јакі погубили діло „основјан“ 1863 р. До того тепер тілько сліпому не вијаснилось, шчо украјінство вдержалось тілько в мужиках, шчо ні панству, ні купецтву усьаких пород, шчо обльагли нашу Украјіну, ні попівству, не ма нијакоји користи пеклуватись про мужицьке

та шче про таке зовсім недержавне діло, јак украјінство.

За остатні рокі, коли в Россіјі і в Австріјі стало јасно, шчо ј начальство, навіть і при добрій волі не може дати мужикові і того, чого од нього сподівались шче батьки наші, а часом дехто і з нас самих, вже наплодились льуде, которі можуть узьатиса за діло смілівішче і поставити јого јаснішче. Соціалістичнья ж проповідь, котора јак раз зходитьсьа з ділом украјінським, вже через те одно, шчо украјінська порода мајже тілько ј задержалась, шчо в чорноробочих мужиків, — мусить вбільшати число таких льудеј і підньати в усіх запас сміливости і охоти стати на своји власні ногі, — хоч на первих порах виступ таких льудеј і робить переполоху серед льудеј степенних. А тілько сміливість і працьа на власних ногах заставльа поступатись і начальство, — особливо тоді, коли јому доведетьсьа, шчоб одбитись од самих завзьатих, давати хоч шчо небудь степеннішчим і смирнішчим льудьам. По всіј Россіјі завзьаті, безогльадні льуде одні ворушились серед сону 1866 — 1876 рр. і вони тілько ј здобудуть вольу і длья степенних. Так само ј на Украјіні тілько завзьаті льуде добјутьсьа права і степенним украјінцьам печатати, вчити, навіть співати по украјінському.

Про чисто соціалістичне письменство украјінське ми тут не можемо говорити. Звісно, шчо воно може жити тілько за кордоном і навіть далеко не легко воно втрімајетьсьа в Австріјі, дьакујучи не тілько поліціјі, але ј самим русинам австріјським. Але не прьамо і різко соціалистичне, а все таки просто, чи косо користне мужицькому ділу украјінському письменсьтво, могло б добре заложитись в Австріјі і звідти перемогти всьакі заборони в Россіјі.

Нам здавалось би, шчо ті з украjінольубців, которі дійсно нічим не винні перед урьадом, не думаjуть перевертати порьадків теперішніх, а тілько льубльать украjінську науку і слово, мусили б тепер, коли урьад заборонив ту науку і слово в Россіjі, зараз же узьатись за те, шчоб видавати своjі праці в Австріjі і видавати за своjім підписом. В два-три роки вони б заставили урьад наш узьати назад своjу дурну заборону, — а поки шчо само руське начальство, jаке воно не дурне, а все таки нічого б jім не зробило. Ну, jак таки, не кажемо вже судити, а навіть висилати „адміністратівним порьадком“ льудеj за те, шчо напечатали в Львові, або в Празі, — повість з украjінського побиту, або переклад сербських чи чешських пісень, або Шіллера і Шекспіра, або збірник казок і пісень народніх, коториj би з радістьу привітала наукова печать всього світу? Не вже ж ми будемо бояτись навіть косого погльаду начальства? Провезти ті книги і в Россіjу не трудно, навіть коли б і цензура спинила, — і інтересно булоб побачити, шчоб воно було, jак би жандарми знаjшли в кого недозволену цензуроjу — ну, хоч би *„Орлеjанську Дівчину“* в украjінському перекладі!!

Однако ми говоримо тепер не про книги дльа великих, не про книги вишчоjі науки, — а про книги дітські і мужицькі та про книги школьні. От именно на ці книги обіцьали нальгти украjінольубці часів „Основи“, на них почали нальгати украjінольубці 70-х рбків; — проти них ранішче підньалось панство, попівство, начальство; — jіх тепер до останку заборонено в царстві руськім. І про них теж, ми сподіваjемось, постарajутьсьа безповоротні прихильники мужицьких громад на Украjіні, колиб про те не постарались другі украjнольубці,

шчо шче не звірились в милости ні панства, ні купецтва, ні попівства, ні навіть начальства, — хоч і добре, здаєтьсьа, учено їіх! Хто другиј, а украјінські громадівці мусьать, або дати дітьам і мужиками розумні наукові книги про природу і чоловіка, або зректись имені мужикоприхильників і громадівців. В другім місці, в переднім слові до нашоји „Громади“ ми кажемо більше про те, шчо не можна сподіватись, шчоб теперішні порьадки, шчо гнітуть мужика, перемінились на світі тілько розмовами про саму зміну поділу багатства, і навіть повстаньньам, шчоб змінити теперішнье господаруваньнья в полі і на фабриці. Треба *переміниши усі теперішні думки льудеј, усьу теперішньу јіх натуру*, шчо набралась звичајів і норовів од тисьачелітнього попівського, царського, панського, купецького, невільницького порьадку, — треба ј довести до кінцьа і дати в руки кожному з теперішніх чорноробочих силу орудовати сирооју тварьју, ту силу, которооји почали набіратись попереду льуде білоји роботи, (колись попи, потім пани, тепер купці) з јіх наукоју, — бо инакше б, коли б і можна було чорноробочим зкинути з себе верховодство білоруких і білоробів, то вони б знемоглись перед тіјеју сирооју тварьју.

До тіјі великоји переміни, которооји бажајуть громадівці, ведуть багато способів: і шириньня нових думок між великими, мужиками і панами, і повстаньня, без которих иноді не можна обійтись, јак до того діјдетсьа, — але між тими способами јесть і дітська школа і наука про усьаку річ в природі і в чоловічому житьтьу. На цеј раз ми почали говорити про школу і про науку мужицьку, — і будемо ј далі говорити про це до кінцьа.

Ми сподіваємось, шчо громадівці *на нашіј Ук-*

рајні, — звідкі б вони не вийшли, чи з чистих украйінольубців, чи з всероссійских, чи всесвітніх соціалістів, навчились де чому хоч з того, шчо бачили і пережили в остатні роки, — і покинувши до останку безплодні спори про науку і переворот (революцію) про породність (націоналізм) і всесвітність (космополітізм), про украйінство і всероссійство, і так льубезні в Россії суперечки кружків, — про те, хто з нас лучшиј, — стануть просто до праці. А між частьами тіјеј праці мусить бути і працьа над тим, то шчоб дати нашому мужикові правдиву школу і науку дльа дітеј і правдиво-наукові книги дльа великих.

Нам нічого казати багато про ту школу; — про те је ціла наука, котора показује, јак з перших часів треба будити розум і розвивати чутку і слово дитини. Вольнодумцьам і громадівцьам зостајетьсьа тілько викинути з того, чому навчајуть дітеј, усе те, шчо нанесено туди начальством, попівством, купецтвом, усе те, шчо привча дитину думати тілько про себе, і забувати товаришча, усьу громаду льудську, — зостајетьсьа нальагти саме на те, шчо вкрепльатиме в дітьах природні напруги до волі і братерства. З такими думками мусьать бути зложені наші букварі і дітські читанки. Про дальші книги дльа більших ми сказали своју думку шче в 1873 році в статьтьах, писанних дльа „Правди“ „Література россіјська, великоруська, украјінська, і галицька“. Ось шчо писали ми тоді:

„Ми думајемо, шчо одно з первих діл украјінскоји молодіжі мусить бути: написати популярну (простольудську) енціклопедију (круг науки) по системі позітівізму: арихметику і геометрију, механіку і астрономију, фізіку і хімију, геологију і біологију, антропологију і соціологију, на скільки, конечно, можна тепер јіјі виложити. Сьу енціклопедију,

звісно, треба написати тоном спокійним, об'єктівним, без демонстрацій, але твердо і ясно провести скрізь методу свободного розуму, котрий покладаєтьсьа тілько на себе, і більш ні на шчо. Шчоб таку енціклопедіју написати, потрібно буде немало праці, і праці спеціальноі, — шчоб вибрати не рутінні, а самі характерні, та шче і приспособлені до місцевих обставин факти, покривајучі теорітичниј кістьак наукових законів. Особливо потреба праці і ученості дльа викладу антропологіјі і соціологіјі, котора вмістить в собі і так звану історіју *). Про сьу працьу ми можемо сказати з Гамлетом, шчо „така річ достійна бажаньња гарьачого".

Хоч з того часу, јак ми написали таке, ми всі провели пјать років в „гамлетстві", шчо до круга наукових книг украјінських, однако ми і тепер мало шчо можемо прибавити до цих слов, хиба те, шчо росказујучи по кожніј науці, починајучи од астрономіјі, чому учить розумна і правдива наука, треба нагадувати і росказувати і те, јак нерозумно і не по правді учили, або учать начальство, попівство, купецтво, скілько така неправдива наука шкодила і шкодить льудім, і скілько муки приньньали ті льуде, шчо добились до правдивоји науки. Ми думајемо, шчо не слід складатись на те, шчо нехај льуде сами догадујутьсьа. Ми думајемо тепер, шче гарьачішче, ніж тоді, шчо тепер це діло чести украјнольубців, особливо громадівців на Украјіні, зложити дітські книги і подібниј круг науки

*) Перегльад життьа льудського через всі ступені порьадків 1) в сімји, 2) в спілках по поділу праці (попівство, воjацтво, купецтво, по над хліборобством і ремесництвом) 3) в спілках, зведених силоју держављноју, і в формах державних, над усьакими льудськими породами 4) в спілках вільних, всенародних і всесвітніх; перегльад змаганьња льудського зрозуміти життьа своје і природи 5) в вірах 6) в науках, і виобразити јого в 7) умілостьах; — і все те з јасним показом, јак чоловік ішов од самоти, од поjіданьња другого, од неволі, — до ширшоји спілки, рівности і волі, од темноти до розуму.

дльа мужиків украjінських. А це можна зробити jак слід, тілько знаjучи житьтьа дітське і мужицьке і спробуjучи книги в школі. Так виходить шче одна причина, шчоб громадівцьам украjінськім не зупеньатиса тілько на тому, шчоб підговорьувати мужиків через повстаньнья або другим jаким способом переміннти теперішнij поділ багатства і господаруваньнья на землі і в фабриках. Виходить шче одна причина, шчоб тим громадівцьам розширити працьу своjу, а вмісті з тим і поділити jiji, коли не можна одному поспіти на всі jiji части. Треба признати, шчо j тоj належить до наших, хто ирьамо говорить і працьуje дльа переміни господарських порьадків на користь мужицьким громадам, і тоj, хто учить дітеj розумним наукам, і тоj, хто зклада до того книги, і тоj, хто навмисне збіра дльа них матеріал. Треба не ділити працьу громадську на більше чи менше законну, на більше чи менше безпечну, а працьувати всім цим льудім в лагоді між собоjу, а шче ліпше, змовившись. Коли ми говоримо про таку лагоду і змову, то зовсім не думаjемо про те, шчоб заведено було по Украjіні jакі таjемні ради з jакими небудь прикашчиками, которі б вербували громадьан і верховоділи усіми, хто попавсь до них, — а тілько про таку лагоду і змову, шчоб льуде розуміли працьу другого, знали один про другого, помагали один одному, і кожниj, вибравши собі працьу до своjеjі натури і сили, — пильно робив jiji і кінчав в свій час! Без такоjі змови не піде добре нijаке діло, а особливо таке велике діло, jак підніманьнья цілих народів і льудських пород з тіjі неволі і темноти, у jаку вони тепер приведені. —

Ми знаjемо добре, шчо вчити дітеj і великих, та темних, льудеj так, jак ми б бажали, це буде діло

не законне, особливо в Россіі, і шчо тепер в Россіі не можна буде напечатати ні однієї такої книжки, бо в Россіі заборонено навіть простольудські виклади про кору земну. (Міністерським указом дльа школ заберонено Жульа Верна „Путешествіе къ центру земли“ в купі з такими книгами, шчо хоч трохи наводьать на думку, јак обдирајуть мужика, — накр. јак Наумова „Сила солому ломитъ,“ або навіть А. Иванова „Сказка про царство Бови Королевича“, в которій тілько поставлено, шчо мов прийшло в голову мужикам, јак би прожити без панів та купців, — хоч тут же показано, шчо думка та дурна)! А украјінських книг, хоч би таких невинних, јак „Дітські пісні“, не можна напечатати в Россіі і шчо менше можна вчити по ним прильудно. Так шчож робити? Треба печатати јіх в Австріі, в Англіі, або ј в Швејцаріі, — і треба вчити по ним, хоч під страхом начальства і кари *).

Ми нікого не силујемо і не можемо силувати. Мало того, ми радимо кожному попереду розважити добре над тим, чи здоліе він винести таку чи иншу працьу, потрібну дльа того, шчоб дати правдиву науку і вольу мужицьким громадам. Ліпше вибрати собі најменше, најлегше, најбезпечнішче діло та зробити јого до ладу, — ніж ради того, шчо јому на хвилину вдарила горьача кров в голову, або ради того, шчоб показатись сміливим і шчирим, узьатись за најбільше, трудне і небезпечне діло, — та ј зробити јого погано і піматись з ним на першому кроку, иноді јак раз через те, шчо не стало правдивоји смілости саме в трудну годину! Але це діло цілком јасне, шчо коли шчо вважаетьсьа таким, шчо потрібно зробити, а це заборонe-

*) Само собою розумієтьсьа, шчо маючи на цілі такі переміни ду-

но, — то треба робити його і під страхом кари.

Сотні гарьачих льудей „ідуть в народ“, і ідуть потім в тьурму і на каторги за проповідь про переміну до коріньа на користь мужикам теперішнього господарства. Майже всі ті льуде, діти панські, чиновницькі, попівські, — незвичні ні до роботи, ні до житьтьа мужицького, — а найбільш усього ідуть в народ в образі мужиків, чорноробочих. То великиј і чесниј порив доказати всеју долеју своједу, всім житьтьам своїм, шчо не слід ділитись льудім на білоробів і чорноробів. Але здумати, сказати, порватись, — не значить шче зробити, стати тим, чим ми хочемо бути. Білих рук, панського здоровльа на легко зховаєш, мужицьку роботу не зараз вивчиш, — і доброго і шчирого панича, або панночку, шчо пішла в народ „опроститись“ самі мужики по більшіј части назвуть „невміjучими“.*) Може в половині случаjів було б далеко ліпше, jак би шчирі ті паничі і баришні приступили до мужика не з „простоју“ роботоју, котороjі вони не вміли, а з може з білішчоју, та такоју, — шчо вони jіjі вивчились, і шчо, все рівно, без неjі не обіjдутьсьа льуде, — з роботоју лікарськоју, або j учительськоју. А коли пішло діло на те, шчоб роспускати між мужиками книжки, — то в усьакім разі більш було б поживи дльа діла зміни громадського житьтьа, jак би ті книжки

мок льудських і житьтьа громадського до самого коріньа, jаких нема ні по уставним (конституціjним) царствам, jак Австріjа або j Англіjа, або j під виборноју управоју (республикоју), нам треба добиватись і переміни безуставного царства, самодержавства царського в Россіjі, котре на ділі повертаjетьсьа в самовольство всьакого чиновника, котре не даје нам навіть робити проби науки і школи і по наших хатах, не то по громадських школах, шчо заборонить усьаку книжку, jаку схоче, і замкне і попре кожного чоловіка, «куди Макар телъат не ганьав!»

*) Дивись процес „московських соціалістів“, шчо одбувсь по весні.

були не тілько про господарські діла, про здирство, але про всі боки житьтьа і по всім наукам, та шче, шчоб починали льудеј вчити не з старших тілько, шчо хоч і могли б бунтоватись, але вже зопсовавані житьтьам під неволеју, — а з дітеј, з азбуки! Нічого говорити, шчо і без нас те робльать другі! Хто робить?! Чи не попи і дьаки, чи не інспектори казенні і недовчені, задурені, нальакані ними учителі? А може ті книги школьні, шчо печата наше начальство?!

Ні! таких учителів, јакі потрібні шчоб росчинити очі мужицьким громадам і зробити јіх такими, шчоб сміли і здоліли встати за себе, — таких книг, јакі можуть понести тим громадам правдиву науку, не дасть ніјаке начальство, не тілько царське, але ј вибірне, республіканське. Вони можуть вијти тілько з тих льудеј, хто не бачить другого способа поправити льудьське житьтьа, јак тільки в својіј волі льудських громад над усім тим, в чім вони працьујуть, — з т. зв. демократів-соціалістів. Так і треба б јім це зрозуміти јасно, особливо тим именно, шчо не хотьать знать ніјаких держав, ні купецьких ні робітницьких, з јіх начальствами, — тим, шчо звутьсьа ан-архістами *). Јім іменно треба почати вчити льудеј з малечка, з хат і спілків, —

---

*) В западніј Европі бѣгато з того, шчо ми кажемо тут, давно вже кажуть *самі чорноробочі льуде*. Дивись, наприк., думки де-јаких громад всесвітньојі спілки робочих в зборі в Брьусельу 1868 р.(напр. *De l' enseignement integral*. Rappot de la section liégeoisse, слова Елвебаха од спілки робочих в Брьусельу, Дьурана з Парижа і друг.) або допись з Val de St-Jmier : *Le travail et la science* в Bulletin de la fédération jurassienne de l' Association internationale des travailleurs, 1876, N° 53. Тілько ј на Западі льуде з панських шарів льудьських, шчо пристали до мужицьких громад (або јак кажуть робочі в Val de St-Jmier, — quelques hommes de science qui ont heureusement embrassé avec devouement la cause du peuple) также мало зробили шчоб задовольнити бажаньньа чорноробів здобу-

почати печатати своjі школьні і наукові книжки, не дожидаjучись, поки jіх похвалить jака небудь школьна рада, навіть республіканська!

А вже кому jак, — а громадівцьам украjінським зовсім не можна сказати, шчо j без нас хто небудь зробить шчо небудь дльа мужика украjінського, хоч простиj букварь, коториj в другому місці зробить хто небудь зза одних грошеj. У нас на Украjіні тілько шчириj прихильник мужицькиj може взьатись і за такиj букварь. У нас, коли мужицькі громадівці не зробльать наукових книг дльа мужиків, то j ніхто не зробить. Так, значить, і візьмемось до них, — та тільки до таких, шчо справді ніхто не зробить окрім громадівцьа! А шчоб зложити такі книжки, далі шчоб зложивши jіх, провести між народ, візьмемось за школу, заведемо школи по всіх углах, де можна тільки нам пролізти. Треба поновити добрі початки 59-60-го років і злучити jіх з початками 1869-74 рр. В ті часи, коли серед молодіжі руськоjі вперше „прокинулась совість,“ — думка, шчо треба вернути хоть шчось мужикам за все, шчо батьки наші в них крали j крадемо ми,—молодіжь узьалась за школи: вона кинулась вчити дітеj малих не тільки по школах недільних, але j по хатах, по

ти од них *непопсовану науку*, jак і в нас. На Западі по краjности jесть хоч багато все таки доволі добрих книг наукових, писанних і не соціалістими, а в Россіjі не ма маjже нічого такого, в Украjіні ж зовсім нічого, а в Галиччині шче гірше:— багато попсованнаго папіру Коломіjськими вадавцьаки, Просвітоjу, Обшчеством Качковського, — і навіть сама розмова про те, шчо звуть на западі *l'enseignement intégral* зовсім не почата. Мало того, — у нас шче почуjеш і такі голоси: «даjте народові хліб, — тоді він сам здобуде науку» — так мов би то jесть хто небудь в світі, шчо може *дати* народові хліб, а не сам народ може *взьати* jого з рук тих, в кого тепер тоj хліб (земльа, фабрики). Коли вже говорити про те, шчо можна *дати* народові, то саме ті з нас, хто вивчивсь на кошт народу, тільки j можемо дати jому шчо нашу науку!

квартирах, — хоч одного-двох, коли не можна багато, хоч місяць-два коли не цілий рік. Порьад з тим пішли де-які гарьачіші льуде осідати по селах, женитись на мужичках, братись до роботи сільськоі, — і скрізь вчити дітей і великих, особливо дітей. Дьакуючи поліції, а особливо тому, шчо руське панство, з котрого вийшла та молодіж, мало звикло до того, шчоб довго держатись однієї думки і твердо перебувати усьаку незгоду, — тої запал до „росплати з мужиком“ скоро заснув. Нова молодіжь, котра зрозуміла діло глибче, дійшла до коріньня, радікально виступила з 1869-70 р. Вона не думала зупинитись на одніх школах, — і добре думала, — тільки і вона підійшла до робітників попереду не з самоју проповідьдьу про повстаньня, а з ремесницькими спілками та з наукоју. *) В 1872-74 рр. молодіжь пішла шче далі; — вона захотіла зовсім злитись з чорноробочим народом — тільки јіјі опјанила надіја, шчо ось скоро увесь народ повстане в Россіјі, јак повстали парижські робітники в 1871 р., — і де-јакі гарьачі льуде з молодіжі подумали, шчо тепер не час возитись з школоју і наукоју і шчо тепер треба всім, хто тільки державсь прихильних до мужика думок, іти в прості роботники і кликати јіх до повстаньня, до того, шчоб скоріш змінились теперешні порьадки. Трудно сказати, до чого б додумались ці гарьачі льуде, јак би не катаржні тьурми в Россіјі та јак би кожному з тих, шчоб „був в народі,“ можна було подати свій голос прильудно, росказати, шчо він бачив там, до чого додумавсь. Однако і по тим голосам, јакі ми чули от тих льудеј, можна бачити, шчо вони тепер вже прибрали инакші спосо-

*) Дивись про це в «Записці гр. Палена стор. 10-12.

би підійти до народа, ніж ті, які були прибрані в 1872-74 рр. „по кружкам.“*) По нашій думці, коли йти в народ з тим, щоб його чомусь навчити, і коли треба, значить, завчившись в народ, щось знати ліпше, ніж він, — будь то паньська

*) Говорячи таке, ми виводимо на прильдний суд багато з того, про що розмовляється по «кружках» тих людей, що посвящали себе або раді посвятитись службі народові. Багато зачинається на тих розмовах важливих річей, що і як робити, — та тільки мало з тих щирих думок виходить на широкий світ (через що, — це теж варт було б розсудити, та тепер не об тім річ.) Печатаємо один лист з *Курської губернії*, в котрому зачинається не мало з тих річей. В тому листу попереду росказується, як терпіли мужики весною 1876 р. після голодної зими. Далі говориться:

« А народъ на все это смотрятъ съ христіанскимъ терпѣніемъ и тѣмъ русскимъ упорствомъ, которое « въ минуту жизни трудную » только и умѣетъ сказать: «Какъ богу угодно!» Гдѣ меньше вліяло помѣщество, — меньше видна выносливость и смиреномудріе, но у насъ даже сами вверхустоящіе разводя руками, произносятъ: « Какъ еще они все это выносятъ!» — Выносятъ, да еще съ какимъ терпѣніемъ выносятъ! Вообще годъ практики убѣдилъ меня, что сознаніе массы растетъ медленно и туго. Тяжело сознаться, но надо, что каждый шагъ нашъ совершается съ поразительною медленностію. Хотѣлось бы очень много написать Вамъ теперь же о томъ односторонемъ направленіи, какое господствуетъ теперь между нами. Дѣятельностью у насъ называется «хожденіе въ народъ»; только тотъ считается подготовителемъ революціи, кто немедленно, очертя голову, идетъ въ народъ. Достойною считается дѣятельность только въ народѣ, хотя бы она продолжалась только два дня, а если человѣкъ работаетъ примѣняясь къ обстоятельствамъ, т. е. гдѣ можно въ народѣ, гдѣ можно на гимназистовъ, семинаристовъ, на народныхъ учителей, учительницъ и пр., хотя и нѣсколько лѣтъ, дѣятельность такая человѣка менѣе полезна. — Такое трудное, многосложное дѣло, какъ подготовленіе соціальнаго бытового (?) переворота—пѣль, отождествляется со средствомъ для достиженія этой пѣли, съ непосредственнымъ пребываніемъ въ народѣ, въ качествѣ народа же. Какое печальное явленіе происходитъ изъ этого. — Я знаю десятки честныхъ, искреннихъ юныхъ людей, которые уныло съ поникшей головой ходятъ оттого, что они не «не годны» для дѣла, которое любятъ, что они не могутъ принести пользы дѣлу. Какъ? Почему? Юные, чистые, искренніе, обращались къ двумъ-тремъ авторитетамъ, которые прямо сказали, что только того дѣятельность достойна уваженія и полезна, кто скидаетъ интелигентный костюмъ, надѣваетъ мужицкій и буквально идетъ на полевые или фабричные работы, что всякая другая дѣятельность не важна, что она, пожалуй, лишь только не вредна!... Матеріальная и литературная поддержка революціонныхъ органовъ, доставка ихъ въ Россію, распространеніе ихъ въ ней, организація интелигентныхъ мѣстныхъ кружковъ, которые поддерживали бы мѣстныхъ пропаган-

наука, чи мужицька робота, — то значить треба вијать признати, шчо дльа діла зміни громадских порьадків корисна ј така шкóла і наука, котора на першиј раз мов би то ј не прьамо веде до тіјеј зміни, однако готовить дльа неји свіжих льудеј з

дистовъ своевременными предупрежденіями объ обыскѣ, арестѣ, содѣйствовать побѣгу пойманымъ, преслѣдуемымъ, помощь мученикамъ сидящимъ, -- все это считается лишь только невреднымъ. Я не говорю уже о томъ, что знаю изъ опыта, а именно: не отрицая важности слиія съ народомъ во всѣхъ отношеніяхъ, полнаго погруженія въ массу человѣка интелигентнаго, я глубоко убѣжденъ, что большинство изъ насъ, не скидая интелигентнаго костюма, можетъ дѣйствовать непосредственно на народъ путемъ одиночной пропаганды, приготовляя отдѣльныхъ революціонеровъ изъ народа. — Я могъ бы привести самые точные факты, подтверждающіе эту мою мысль. Все это я говорю вотъ для чего. Что значитъ, пойти въ народъ? Многіе ли изъ насъ революціонеоовъ могутъ пойти при искреннемъ отношеніи къ дѣлу? Серіозно говоря, очень и очень немногіе. Пойти можно, но нужно ли, чтобъ остроги наши хорошли въ стѣнахъ своихъ самую честную молодежь? Нужно ли это для дѣла? Изъ 10 революціонерныхъ силъ въ каждой данной мѣстности только одинъ годенъ, только одному организмъ, физическое здоровье позволяетъ идти въ народъ; изъ остальныхъ 9-ти 2-мъ 3-мъ тѣ же причины съ натяжкой позволяютъ идти въ народъ, а остальнымъ 6-ти и думать нечего о какой нибудь тяжолой работѣ;— физическая организація не позволяетъ. Вѣковая унаслѣдованная отчужденность отъ народа, отъ физической работы, вѣками унаслѣдованная изнѣженность всѣхъ органовъ тѣла, наслѣственныя болѣзни, -- все это кладетъ такое клеймо на интелигентнаго человѣка, что хорошій сыщикъ при первой встрѣчѣ съ такимъ мужикомъ, сразу угадаетъ, кого онъ видитъ передъ собою — Не говоря о томъ, что здоровью не выноситъ никакой тяжолой физической работы. Что же дѣлать этимъ 6-ти негоднымъ *идти въ народъ?* Имъ говорятъ прямо, что они *негодны для дѣла.* Можете ли вы себѣ представить, что дѣлается въ честной юной душѣ гимназиста или гимназистки! Сознаніе безполезности своего существованія,— это равносильно смерти для честнаго человѣка. и я знаю одну искреннѣйшую личность, которая хотѣла принять яду, потому что она слабаго тѣлосложенія: идти въ народъ не можетъ, а всякая другая революціонная дѣятельность, какъ говорятъ опытные революціонеры, не заслуживаетъ вниманія. Я могъ бы привести еще два случая безчеловѣчнаго отношенія къ дорогимъ для дѣла личностямъ, легкомысленнаго отношнія къ самому дѣлу со стороны такъ называемыхъ компетентныхъ лицъ въ практическомъ веденіи дѣла. Какъ будто для успѣха дѣла не дорога каждая личность, лишь бы она была честна, искренно предана, хотя бы здоровье или другіе причины не позволяли ей идти прямо въ народъ? Какъ будто для дѣла не дороже какая нибудь слабогрудая, но глубокоубѣжденная дѣвушка, честно кладущая на алтарь народнаго дѣла свои скромныя силы, нежели тотъ

назадуренними головам. В другому місці ми говоримо про другі способи праці, шчоб приблизити ту зміну. Тепер, говорьачи про „темноту“ народньу, котрої не дума вменшити ніхто з тих, шчо обманьуют народ, ми говоримо про дітську школу і мужицькі наукові книги і про те, яку силу може мати та школа і наука в ділі підніманьня в гору громад мужицьких скрізь, а особлво на Украйіні, де ніхто й не може постаратись навіть об самій початковій науці, окрім прьамих прихільників мужицьких громад. Хай кожниј з прихільників тих вибере собі працьу серед тих громад, яка йому до вподоби, — але хай не минають вони праці

здоровый негодяй Трудницкій, что отчаянно болталъ о необходимости идти въ народъ и самъ дѣлалъ дѣло, но при первомъ же удобномъ случаѣ раскаялся и выдалъ обширнѣйшій кружокъ, извѣстный подъ именемъ «кружка Жебуневыхъ»? Будто одинъ родъ дѣятельности подготовляетъ соціальную революцію и обусловливаетъ ея успѣхъ? Будто мы не должны дорожить каждою честною личностью? Будто не самое важное условіе, которое мы должны требовать отъ каждаго вступающаго въ наши ряды — честность, искренность, убѣжденность въ правотѣ своего дѣла? Очень бы мы желали, чтобы были написаны отвѣты на эти вопросы.»

Як уміли, ми шчиро сказали свою думку про більшу часть з тих річеј, про котрі говорить цеј лист, на скілько вони приточуютьсьа до діла нашоји статьті, освіти мужицькоји. Ми обійшли тут зовсім одну, хоч дуже важливу річ, котру зачипа цеј лист: в ньому говоритьсьа про «гимназистів і гимназисток,» шчо рвутьсьа јти в народ. Ми сподіваємось скоро поговорити докладно «про соціально-революціонну проповідь і школах середніх.» Тепер скажем свою думку коротко, — шчо коли прьамо повстаньська проповідь в школах мужицьких початкових, — *дітських*,— невозможна,—то затьаганьньа «гимназисток і гимназістов,» — *підрістків*, — в прьаму повстанську «працьу,» в «организаціју,» је ділo стільки ж недоладне, (јак і всьака, напр. фабрична, непосильна недорослій льудині працьа) скілько ј нерозсудне і шкодливе дльа самих «організаціј,» котрих вже не раз підводили недоростки, посвьачені в усі таји. Підрістків, јак і дітеј, треба розсудливо вести *ступінь за ступнем* до того, шчоб вони стали робітниками, научаючи јіх науці і ремеслу, *јакі і коли јім по силам*, а не затьагати јіх од разу в працьу, підсильну тільки дужому і стиглому руками і головоју робітнику. Покликуємось між инчим на примір несчасного *Гориновича*, которого так же мало треба було затьагати в діло, јак потім безчоловічно калічити.

коло дітей і коло науки і коло наукових книг.

Дуже важко, — хоч не важче, як усьаке друге користне дльа мужика діло, — але це може робити і в Россії, легче в Австрії. Там вільнішче печатати книги, збіратись льудім в товариства, збірати льудей в свої хати і т. д., — і менша кара за все, шчо б ворогуюче мужикові начальство вважало незаконним. Тим більше на диво нам, шчо ми ј не чули, шчоб в Австрії між русинами було шчо небудь подібне і тому запалу до недільних школ, до ходу в народ і т. п. јкий часами піднімаєтьсьа в Россії,— шчоб хоч не то в јакому небудь товаристві, а хоч би в однїј книжці, виданнїј одним чоловіком було хоч шчо не будь подібне розумнїј науці, чистїј од попівства, панства і купецтва і всьакого иншого туману і путів на голови і руки.

Зивше однако, коли всьакиј панич, шчо ні прьамо, ні косо не верта мужикові того, шчо він јому винен, — јесть прьамиј злодіј, — то украјінськиј панич вдвоје злодіј, — а школа і наукові книжки шче один з способів, не скажемо з најлекших, а з најменш надзвичајних дльа чоловіка з попсованноју панством натуроју, послужити на свою чергу мужикові. А зменшивши хоч трохи те, шчо сам народ зве својеју *темнотоју*, ми підкопајемо і ті основи, на которих держитьсьа і зајідајушче народ *здирство*, проти которого часто тільки ј воюјутьсьа громадівці і у нас і в Европі.

М. Драгоманов.

Јульа *27*.

1877.

КНИГІ, ВИДАНІ ТИМ ЖЕ АВТОРОМ:

В РОССІЇ:

Вопросъ объ историческомъ значеніи Римской имперіи. Кіевъ 1870 г. Цѣна 1 р. 50.

Малорусскія народныя преданія и разсказы. Кіевъ 1876 г. Цѣна 2 р. (Изъ III тома Зап. Югозап. отд. Р. Географ. общ).

Про українських козаків, татар та турків. Кіевъ 1876 г. Ц. 10 к.

Повісті Іосифа Федьковича з переднім словом про галицько-руське письменство. Кіевъ 1875. Ц. 1 руб.

Историческія пѣсни Малорусскаго народа съ примѣчаніями Вл. Антоновича и Драгоманова. Томъ I. Пѣсни вѣка дружиннаго и княжескаго. Пѣсни вѣка козацкаго: А) Пѣсни о борьбѣ съ татарами и турками. Кіевъ 1874 г. (Удостоено премій Академ. Наукъ въ Петербургѣ). Томъ II. вып. I. В. Пѣсни о борьбѣ съ поляками. Кіевъ 1875 г.

ЗА ГРАНИЦЕЮ:

Ukraïno. Movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia. Firenze 1873. Lœscher. 1 Fr.

Украинець. Література россійска, великорусска, украинска и галицка. Львів 1873—74.

Галицько-руське письменство. Львів. 1876 II. 12 кр. австр.

По вопросу о Малорусской литературѣ (Панславизмъ, панруссизмъ и панмалорусизмъ). Вѣна C. Helf, 1876 г. II. 80 Кр.

Турки внутренніе и внѣшніе. Женева 1876 г. Georg 1876. Ц. 1 фр.

Народні школи на Украйіні серед житьтьа і письменства в Россіїі. (З виданьиа «Громада»). Женева Georg 1877 г. Ц. 3 фр.

Дѣтоубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. соціалистовъ. Женева Georg 1877. Ц. 25 с.

Внутреннее рабство и война за освобожденіе. Женева 1877

ПЕЧАТАЮТЬСЬА:

Громада (Община. La Commune. Die Gemeinde). Украйнська збірка. впорьадкована М. Драгомановим.

М. Драгоманова: Про вільних козаків і невольу турецьку.

Іого-ж: Украйнофильство и соціализмъ въ Руси Венгерской

ОКРІМ ТОГО МОЖНА ПОЛУЧИТИ ЧЕРЕЗ GEORG в Женеві і C. HELF в Відні:

Лихі льуде. (Les Malicieux) Повість з виданьиа Громада». Женева 1877 г. 2 фр.

Про багатство та бідність. Ціна 25 Сант.

Про те, як наша земльа стала не наша. Ціна 40 сант.

Про хліборобство. Як де земльа упорьадкована і як би слід йійі держати. Ціна 80 сант.

Записки южнорусскаго соціалиста. Выпускъ первый. Цѣна 1 фр.

Imprimerie du « Работникъ », 26, chemin de Montchoisy, à Genève.

Харьковская Центральн. Государственн. Библиотека

[5p]